

Makale Künyesi (Araştırma): Gökğöz, S. S. (2022). Osmanlı evrakında Türk politik mecazı: Moskof. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 1036-1090.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1182582>

OSMANLI EVRAKINDA TÜRK POLİTİK MECAZI: MOSKOF

Saime Selenga GÖKGÖZ¹

ÖZET

Bu makalede Osmanlı-Türk Evrakı'nda ortak bir Türk tarihi mecazı *Moskof* üzerinde durulmuştur. *Moskof* adının bir kavram olarak yalnızca Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusyası değil, Osmanlı ile başlamamış ve bitmemiş uzun Türk-Rus ilişkilerinin coğrafi beşeri ve siyasi tarih akışı da anlam yükünü ve mecazlaşma sürecini belirlemiştir. *Moskof* yapıtaşı bir kavramdır. Osmanlı Devleti tarihi üzerinden düşünüldüğünde dar anlamlı olarak, hem yapısal hem de konjektürel anlam müdahalelerine uğramıştır. Türk yazı dilinde işlenerek Osmanlı devlet ve toplum hayatı, egemen devletler, toplumlar ve uluslar arası ilişkiler çerçevesinde de gitgide karmaşıklaşmış hayat akışı da kayda alınmış, Osmanlı resmî belgelerinin *kuyud-ı kadime* veya *evrak-ı kadime* denilen ve 19. Yüzyıl (1800-) öncesine tarihlenen devlet evrakında da *Rus*, *Rusyalı*, *Rusyalı* yanında *Moskof*, *Moskoflu* ve varyant biçimleri, ya tek başına, ya ayrı ayrı, ya da yan yana, türdenerek resmî ve hususî belge metinde sebepli ve anlamlı varlığı hemen çarpar. Bu sözcüğün güçlü ve zorlu politik, toplumsal ve kültürel kavramlaşma ve mecazlaşma macerası için, Osmanlı ve Osmanlı olmayan Modern Türk (Genel Türk) ve Türkiye tarihi (11. yy-) açısından İstanbul'un fethi de başlangıç sayılmalıdır. Bu tarih itibarıyla Osmanlı egemen sahasında da *Moskof* renkten renge girmiş, biçimden biçime bürünmüştür. Kavramın anlam çeşitlenmesi ve çoğalması Osmanlı tarihinde hem bir başlangıç hem de bir son olarak 1774 dönümü (Küçük Kaynarca veya Kaynarca), 1783, 1792 kırılmasına da bağlanmalıdır. Çalışmada çeşitli metin örnekleriyle bu Osmanlı-Türk özgün politik mecazının çağlar boyu kazanacağı, Osmanlı ve sonrası modern ideolojik müdahaleleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Rus, Rusya, Moskof, mecaz, iç ad, dış ad, 18. ve 19. yüzyıl Osmanlı-Rus ilişkileri.

¹ Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doç.Dr. ssgokgoz@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7904-2585>

A TURKISH POLITICAL METAPHOR
IN OTTOMAN DOCUMENTS:
MOSCOVITE

ABSTRACT

This article focuses on *Moscovite* (in Turkish *Moskof*) as a common Turkish historical metaphor in Ottoman-Turkish official and non-official archival documents. As a historical word and concept, not only bilateral relations of Ottoman State and Russian Empire, but also the historical flow of the Turkish-Russian – which is non-ottoman political space and geography- relations in general, determined the meaning load and metaphorization process of the name *Moscovite*. Since name *Moscovite* is a mono-block concept, when considered over the history of the Ottoman Empire, it has undergone narrow, structural and cyclical interventions, so his meaning changed and transformed over time. The official Ottoman-Turkish texts, in the Turkish written state language and recorded the whole multi-national, social, political, cultural and economic life, and the increasingly complex framework of sovereign states, societies and international relations, and which were dated to before the 19th century (1800-) entitled “Old Records” (*Kuyud-ı Kadime, Eski Evrak*). In his part of Ottoman Turkish archival documents, the *raison d'état* and meaningful presence of *Russian, Russia (Rus, Rusya* in Turkish changing written forms) as well as *Moscovite (Moskof)* and variant forms alone, separately, side by side, together in more than one type of text, is immediately striking. The powerful political, social and cultural conceptualization and metaphorization adventure of this specific name, in terms of Ottoman and non-Ottoman modern Turkish peoples' (nations) history (Post-Soviet and in Soviet historical background), the conquest of İstanbul (1453) should also be considered as the beginning, and for the process of transformative interventions of the word into colors, shapes and forms. The second turning historical point, is the date of 1774 (in Turkish *Kaynarca, Küçük Kaynarca Antlaşması, Treaty of Kuchuk Kaynardja* Treaty) vis-à-vis of Ottoman-Russian relations, which is carrying along the dates of 1783 and 1792, each of tree dates should be attributed to the breaking points for the political cultural semantic sphere of this word, so this article handle to discuss and analyse the Ottoman and post-ottoman ideological make-up of this metaphor within the various official archival documents.

Keywords: Russian, Russia, Moscovite, metaphor, endonym, exonym, 18th and 19th century Ottoman-Russian relations.

GİRİŞ

Osmanlı-Rus karşılaşmalarının Türk siyasi mecaz haritasında *Şimal-Cenup*² zıt *göstergesinin* (*sign, signe*)³ içine gizlenerek taşlanmış ve belki de fosil değerinde bir mecazi sözcüğü vardır: *Moskof*⁴. Osmanlı-Türk evrakına⁵ da mal olmuş başka benzer Türk politik mecazlar sırasında *Moskof* başı çekebilir.

Bu çalışmanın birinci bölümü *Moskof* a renkli camlarla, bu noktada ‘Rus Yeşili’nden nasıl bakılabileceği üzerine kısa bir tartışmadır. İkinci bölümde iç ad-dış ad ilişkisi kurularak Türkiye Türkçesinde standartlaşmış biçimiyle *Rusya Federasyonu* ve *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği*⁶ devlet adlarına; Türkçedeki ad versiyonları üzerine tarihi süreklilik kıstasınca kullanımda hep sabit kalmış *Rusya* adı merkezinde bir değerlendirme yapılmış; ikincisinin (SSCB) bugün tarihî eskicil (arkaik) kalmış, ilk ve erken bağlamsal kullanımları tespit edilmiştir. Üçüncü bölümde ise, *Moskof*, *Rus*,

² Osmanlı Türkçesindeki Ar. kökenli *Şimal* ve *Cenup* yön adının eş-anımlı karşılıkları *Kuzey* ve *Güney*’dir. *Şimal*, *Cenup*, *Şark*, *Garp* ve diğer kullanımdan düşmüş, eskimiş yön, arayön adlarına bugün ancak sebepli, atıf anlamlı kullanımlarda (bilimsel vd.) ya da özel yazar tasarruflarıyla rastlanabilir.

³ *Gösterge* kavramına özellikle Türk deyimleri ve atasözlerinden örnek verilebilir: *Ateş olmayan yerden duman çıkmaz*. Maddî gerçeklikte *duman*, *ateşin göstergesidir*. Gerek *duman*, gerekse *ateş* sözcükleri bu atasözünde geçtiğinde asıl anlamını yitirmiş, mecazlaşmıştır. Bunun için bk. Türk Dil Kurumu’nun elektronik sayfası, <https://sozluk.gov.tr> (Erişim: 23/09/2022). *Gösterge* kavramının terim değerinde tanımına dair Yaylagül (2015, s. 11-12) şunları yazar: “... Kendisinden başka bir şeyin yerini tutan, daha doğrusu, kendi dışında bir şey gösteren her çeşit biçim, nesne, olgu vb. **gösterge** diye adlandırılır. Söz gelişi **kapıdaki tıkırtı kapının arkasında birinin olduğunu göstergesidir**. **Göstergeler**; sözcükler, imajlar, sesler, jestler veya nesnelere biçiminde bulunabilir. **Göstergeler** anlamı ifade etme araçlarıdır. Duygu, düşünce, fikir, bilgi ya da diğer insanlarla paylaşmak istenen ne varsa onların aktarımı göstergelerle yapılır... göstergebilimciler, anlamın göstergelerle nasıl oluşturulduğu ve gerçekliğin nasıl sunulduğu konusunda çalışmalar yaparlar.” Bu kavram ve ilişkili kuram ve modeller için ayrıca bk. Yaylagül (2015).

⁴ Türk Dil Kurumu’nun elektronik portalındaki sözlükte madde başı olarak ‘moskof’ imlâsıyla geçer. Bkz. <https://sozluk.gov.tr> (Erişim: 23/09/2022).

⁵ *Kıyud-ı kadime* veya *evrak-ı kadime* de denilen Osmanlı resmî belgelerinin 19. yüzyıl öncesine tarihlendirilerek T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi resmî belgeleri ve bunun dışındaki resmî ve resmî olmayan, basılı ve basılı olmayan, her tür ve anlatı biçimi ayrımı güdülmeden yazılı ve görsel evrak için bu çalışmada *Eski Evrak* tâbiri kullanıldı. *Yeni Evrak* ise, 19. yüzyıl sonrası zaman cetvelini, aynı ayrımlarla yine Osmanlı-Türk ve yabancı devlet arşivleri, kütüphane vs. fon tasnifleri, atıf dönemin kaynak yapıtları, basın-yayın faaliyetinin her bir ürününü karşıladı.

⁶ Bundan sonra ya kısa biçimi *Sovyetler Birliği* ya da akronimi *SSCB* kullanıldı.

Rusya adının Türk tarihî mecazî anlam yükünü belirleyen 19. yüzyıl öncesi seçili Osmanlı Evrakı'na dayalı olarak bazı çerçeveler örneklendirilmiş ve çözümlenmiştir.

MOSKOF'A "RUS YEŞİLİ" CAMDAN BAKMAK MÜMKÜN MÜ?

Moskof, yalnızca Türkiye Türkçesinde, Osmanlı ve Osmanlı sonrası Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla (1918, 1919-1922, 1923-) ve devam eden tarihî süreç ve aşamaların değil, Sovyetler Birliği'nin resmen dağılmasının ardından (26 Aralık 1991)⁷ 'Çağdaş

⁷ "SSCB'nin resmen dağılması" denilen olayı (gün, ay, yıl), dönemin Türk ulusal basınının farklı pencereler açarak dış haberler servisleri ve muhabirlerinin nasıl haberleştirdiği, yazarlarının hangi kaynak haber ajanslarına veya doğrudan temsilciler üzerinden mi yorumladığı kadar, Soğuk Savaş dönümünde de nasıl yorumlandığı ayrı bir Türk gazetecilik tarihi konusudur. SSCB'nin dağılması ve yıkılması, Çarlık hastalıkları ve yapısal olarak devrederek Stalin iktidarını alıp büyük ölçüde hızlı sarılan ağır bir çöküştür ve çok yönlü ve boyutlu Sovyet Araştırmaları'nın bir konusudur. Soğuk Savaş'ı (1947-91), eski hükmü verelecek 'Doğu Bloku' ve dolayısıyla bir diğer simge ifadeyle üzerlerine 'Demir Perde' indirilen Sovyet tipi sosyalist uydu eko-sistemini ve askerî ittifak sistemini de bitiren bu devletin dağılıp yıkılışı, *Cumhuriyet* gazetesinde 30 yıl sonra, 27 Aralık 1991 tarihli haberi tam metinli yer verilerek şu manşet atılmıştır: "Sovyetler Dağıldı, Dünya Değişti". Muhabir Hüseyin Hayatsever haberi, *Cumhuriyet*, 26 Aralık 2021, Pazar <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/sovyetler-dagildi-dunya-degisti-1895450> (Erişim, 23/09/2022). Devrim'le kurulmuş cüssesi dev bir devletin yıkılışını haber veren bu başlık ve haber içeriği, dünya ölçeğinde tarihi bir olayı haber-yorum olarak kamuoyuna yansıtması bakımından ilginçtir. 30 yıl sonraki bu haberde gazetenin arşivine başvurulmuş, 27 Aralık 1991 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi 'Dış Haberler' sayfasına gidilmiş (s. 9), burada, bir gün önce gerçekleşen 'resmen dağılma' tarihinin ertesinde yer verilen uzun yazı olduğu gibi aktarılmıştır. Dijital ekran yaklaşırlıp büyütüldüğünde ilgili eski haberi (manşet vs.) "meraklı" aktüel okuyucusu okusun istenmiş, bilinçli olarak tam metin ve manşete devletin iki simgesi yerleştirilerek (Kremlin, Kızıl Bayrak) verilmiştir. Üst başlık (küçük punto): "**Kremlin'den kızıl bayrak indirildi, Sovyet Parlamentosu kendini fesh etti**" Manşet, koyu büyük punto: "**Gorbaçov gitti, bir dönem bitti**". 27 Aralık 2021 tarihli haber ise daha yavandır, çünkü "Gorbaçov'u "Gorbi" yapacak entelektüel (hafifletici) yergi ve karikatürleştirme yoktur. *Gorbi* diminütifi bu dönem Türk gazeteleri tarandığında görülecektir. "Dünyayı Değiştiren Adam" ("çelovek kotory izmenil' mir") olarak Sovyet Rus siyaset adamı Mihail Sergeyeviç Gorbaçov (d. 1931) ise 91 yaşında Moskova'da 30 Ağustos 2022'de ölmüştür. Salı, Saat: 23.38'de *Cumhuriyet* Gorbaçov'un ölümünü son dakika haberi olarak başka gazeteler gibi 1 saat içinde girmiştir. <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/son-dakika-mihail-gorbacov-yasamini-yitirdi-1975509> (Erişim, 23/09/2022). Gorbaçov adına bir vakıf erken tarihli yaşarken kurulmuştur: *Mejdunarodny fond sotsialno-ekonomiçeskih i politologiçeskih issledovaniy (Gorbaçev Fond,*

Türk Lehçeleri ve Edebiyatları' adı altında standartlaşacak ve *Çağdaş Türk Dili Alanının Türkiye Türkçesi* dışında kalan eski Sovyet (ve şimdi Rusya Federasyonu'nda) ve Çin Halk Cumhuriyeti (Komünist Çin) ve İran (vd.) Türklerinin çağdaş Türk lehçeleri ve ağızları, bunların standart yazı dillerinde de⁸ tarihî olarak Türkçeleşmiş, bir iç ad (*endonym*) olmuş özel bir dış addir (*exonym*).⁹ Bu hatta, modern¹⁰ Osmanlı Türklerini de alarak daima 19. yüzyıl ve sonrası, 1789 Fransız Devrimi'nin entellektüel, siyasi yıkıcı-yapıcı etki çapı ve oyuncu dinamikleri esastır. Bu kültürel kavramın çözümlenmesinde Asya-Avrupa karalarının “eski medeniyet” taşıyıcı Müslüman ve

GF). <https://www.gorby.ru/> (Erişim: 23/11/2022) Dönemin dış işleri bakanı (Hikmet Çetin), birkaç Türk akademik ve başkalarından SSCB'nin yıkılışı ve sonuçları üzerine değerlendirmelere yer veren *Cumhuriyet*, 26 Aralık 2021 tarihli haberinde şu basit ön bilgileri hatırlatıyor: “... Soğuk Savaş'ın sona erdiği tarih üzerinde çeşitli görüşler bulunuyor. Kimilerine göre Berlin Duvarı'nın yıkılmaya başladığı 9 Kasım 1989, Soğuk Savaş'ın fiilen sona erdiğinin göstergesiydi. Sovyetler Birliği'nin varlığını resmen sonlanması ise yaklaşık iki yıl daha alacaktı...1985'te Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreterliği'ne gelen Mihail Gorbaçov'un uygulamaya koyduğu glasnost (açıklık) ve perestrojka (yeniden yapılanma) süreçleri sonrası ülkede yaşanan iç çalkantılar ve 1991 Ağustosu'ndaki başarısız darbe girişiminin ardından o dönem Rusya Sovyet Federatif Cumhuriyeti Başkanı Boris Yeltsin, fiilen iktidarı ele aldı. 8 Aralık 1991'de Rusya, Ukrayna ve Belarus federatif cumhuriyetlerinin liderleri Sovyetler Birliği'ne son vererek yerine Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) kurulmasına ilişkin anlaşmayı imzalarken Gorbaçov, 25 Aralık gecesi televizyondan halka seslenerek istifa ettiğini duyurdu. Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti içindeki Cumhuriyet Konseyi 26 Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nin varlığını resmen sona erdiren bildirgeyi kabul etti” (Minsk Toplantısı).

⁸ ‘Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları’ olarak modern yazı dilleri, lehçeleri ve ağız ayrımlarını gözeterek çağdaş örgün eğitim-öğretimini veren Ankara Üniversitesini Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü (1992-) resmî web sitesinde “Hakkımızda” sayfası kavramsal çerçeve sunar. Bunun için bkz. <http://turklehceleri.humanity.ankara.edu.tr/hakkimizda.htm> (Erişim: 07/10/2022). Türk dilinin tarihî coğrafi ve başka kistaslarla dönemlendirilmesi sorununa temel, kritikli bir bakış ve yaklaşım için bkz. Barutcu Özönder (2002, s. 203-210).

⁹ Kimlik bildirici yer adları üzerinde zengin bir literatür vardır, ancak kaynaklarda verildiği üzere P. Jordan (2007), (2009), (2011), (2012a), (2012b), (2019), (2021); ayrıca Jordan ve Woodman (2012), Woodman (2009), (2012), Kadmon (2012) ve Helleland vd. (Ed.) (2012) çalışmaları konuya teorik olarak da dikkatle yaklaşan çalışmalar olarak öne çıkmaktadır.

¹⁰ Osmanlı tarih dönemlendirmeleri için *modern* terimi ve sıfatını 18. yy-19. yy ve sonrası için kullanıyorum. Yoksa bu sıfatın Avrupa merkezli, kendi dillerinde zaman farklarıyla az-çok tedavüle giriş tarihi daha erkendir (15. yy-). Kavramın liberal politik ve toplumsal endüstriyel anlam yükünün kalıplanması ancak 19. yüzyıl ve sonrasıdır.

Müslüman olmayan uluslarının ulusal ve ulusçu siyasi varlık ve bağımsızlık mücadeleleri bağlamı da belirleyicidir. Nitekim Batı Avrupa endüstriyel toplum modeline göre biçimlenişlerle modern uluslaşma, toplumsal siyasileşme süreçleri, 19. yüzyıl ve sonrası için Batı Avrupa ve tüm diğer Avrupa uluslarını da içererek¹¹, Rusya vd. karşısında geç emperyalizm, kapitalizm ve deniz-aşırı modern emperyal sömürge karşıtlığı çağını Türk toplumları da idrak etmiştir. Çarlık Rusyası tâbii (tebaa, anasır) Türk soylu toplumların, dolayısıyla hem dönem evrakından yükselerek hem de tarih bilimsel dil ve diskurlara mal edilmiş ‘Rusya Müslümanlığı’, Müslüman ayırımının üstünde ‘Rusya Türklüğü’ ve onun Bahçeraray, Tiflis, Bakü, Kazan, Taşkent hattında gelişen ‘Ceditçi’ Türk siyasi muhalif aydın edebiyatı ve dolayısıyla kalem ve düşünce gücü *Moskof* için de duyarlılığını hiç esirgememiştir. Tebriz ve Tahran da İstanbul ile birlikte bu sayılan ağ kentlerle etkileşir. 19. yüzyıl ve sonrası Türk tarihi araştırmalarında, Osmanlı yakasında ise ya *Yeni Osmanlı* ya da denk karşılığıyla kuşaklar arası aktarımlı mal edilmiş ve *Jön Türk* tâbir edilen Türk politik modern aydın muhalefetinin metinleri, geleneksel eski ve Avrupa etkisinde biçimlenen “yeni (teceddüd) edebiyatı” da *İttihad-i Osmanî Cemiyeti* (1889) ile *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti* (1902, 1908) dönümleri de dikkate alınarak biçim ve tür ayırt etmeden kavranmalıdır. Türk ve Müslüman ulusların siyasi ve toplumsal olarak birikmiş kalıntı iç sorunları, bununla beraber Avrupa merkezli, kıtalar arası da seyretmiş devletler arası (dış) ilişkilerin emperyalizm, iç ve dış sömürgecilik boyutu, kuzeyde *çarlığın*, güneyde *saltanatın* yıkılışı, geleneksel sülale-devlet ve din-devleti düzenlerinin sosyolojik ve ekonomik köklü değişme çerçeveleri, dolayısıyla ulus-devletleri doğurgan kökten (*radikal*) değişme sancıları, bu iki “ebedi hasım”ın “evi”ni; Rusya İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti’ni, dolayısı ile olmazsa olmaz Müslüman Dünya’yı yangın yerine çevirmiştir. *Moskof* için 1905 Rus Meşrutiyeti, 1908 Osmanlı Meşrutiyeti (ve diğer meşrutî, anayasal hareketler) ile koşutluk kurulur.

Bilindiği üzere, I. Dünya Savaşı'ndan (1914-18) müttefik Almanya'yla (Pan-German Blok) mağlup çıkan Osmanlı Devleti uzun 19. yüzyılın *Şark Meselesi*'ni (= *Türk Meselesi*) çözen galip İtilâf kuvvetleri ile imzaladığı Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) sonunda, nihâf pay ve taksim edilmek üzere işgal edilmiş olan

¹¹ Kıta Avrupası için ada İngiliz, kıta Fransız ve Alman üçlüsü ile üçünün dışındaki İspanyol, Portekiz, Hollanda, İtalya, Slav (Doğu, Güney, Batı) ve Slav olmayan Cermen (Alman) etkisindeki Kuzey, Merkez ve Doğu Avrupa ulusları. ABD, Kanada ve Avustralya da *Batı* kavramı içinde biçimlenir, Orta ve Güney Amerika kıtaları (eski İspanyol ve Portekiz sömürgeleri olarak) modern uluslaşmaların bağımsız ulus-devletlerini barındırır.

Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) önderliğinde yaptığı örgütlü 1919-22 Türk Millî Mücadelesi (veya Kurtuluş, Bağımsızlık Savaşı'nda) zafere ulaşmış,¹² bu mücadele 'Yeni Türkiye' (Türkiye Cumhuriyeti Devleti) ve Türk Devrimi ile sonuçlanmıştır. Kuzeyde ise Şubat ve Ekim Devrimi'yle (1917) "yine" bir 'Yeni Rusya' ortaya çıkmıştır.¹³ Hem 'Yeni Rusya'nın hem de 'Yeni Türkiye'nin modern dünyadaki 'gerçek eski' ve 'gerçek yeni' konumu, Rusya da dâhil olmak üzere bütün Doğu toplumlarını içten içe bağlayıcı atıf 'benzersiz yeni'de yani 'ulus-devlet' fenomeni bağlamında *Moskof* terimi eski-yeni mecaz dünyasının kapısını kilitlememiş, aksine taraflarca renk, biçim ve sureti çoğaltılarak daha koyulmuş, *Rus* ile *Moskof* ulustan ulusa yumuşak ve sert müdahalelere maruz kalmıştır.

Arkasına 1905-1917 (İki Devrim Arası), 1917-22, 1908-18, 1919-22 tarih dilim ve iç kesitlerini alarak saklı ve derinden yüzeye vuran art-belleklere gidilir. Rusyalı, Osmanlı ve Türkiyeli (1923-) Türk telif politik edebiyatının dilinde *Moskof*, tarihî atıf anlamı olarak politik kültürel mecazdır. Bu mecaz, Rus ve Rusya ile ilişki kurmuş tüm uluslar için geçerli olmak üzere başlı başına, iki ulusun farklı coğrafyalarda uzun mücadele ve harp tarihinin yazılı ve sözlü kalıcı bellekte derin iz bıraktığı Türk ve Rus özgünlüğüdür. Taraflara yazılan özgünlük ancak kat kat kazıyarak hep bir kat daha inilebilen istifli veya karışık maddî gerçekleriyle beraber düşünce ve imgelem olarak boyutlanmıştır. İki Savaş Arası dönemde (1918-39) ve 2. Dünya Savaşı ertesini Soğuk Savaş'ta (1947-1991); temsilî güçleri ve kurumlarıyla kapitalizm ve komünizm üzerinden kutuplar arası ve uluslar arası ideolojik gerilim ve mücadele görüntüleri çekilmiş, Türkiye politik atmosferinde de bu fosil kavram anlamca ideolojik

¹² Bu inceleme alanının karmaşık ve çok boyutlu olay-olgu ve kavramlarına, kullanılan tarih yazım kaynaklarına giriş için en derli toplu ve önemli referans kaynak olmasından ötürü bk. Tansel (1978).

¹³ Büyük Petro (I. Petro, 1682-1725) zamanı ve sonrası, ardıllarının da devam ettirmesiyle geleneksel Rus devlet, saray, bürokrasi, çok uluslu, çok dilli, çok mezhepli ve çok dinli olarak halk kitleleri ve geleneksel sınıfları, KİLİSE ve diğer dinlerin kurumları da ölçek alınarak, Avrupa Aydınlanma dünyasındaki nihaî, köklü ve kökten bir Avrupalılaştırma sürecini tarif eder. I. Petro "tepeden tırnağa" devlet ve toplum hayatını biçimlendirici Avrupa aynasının karşısına geleneksel Rusya'yı oturtur ve Rus (tarzı) reformizmi başlatır. Petro sonrası Çarlık Rusyası için iki tabir kullanılır; biri "Emperyal Rusya" (1721-1917) diğeri ise sıfat olarak *Yeni = Avrupa* ve bu Avrupa da batı yakasını kodlar ve Batı Avrupa; 'Yeni Rusya' tabiri böylece ortaya çıkar. "Petro öncesi" ve "Petro sonrası" olarak, hükümdarın kendisi de bir milattır. I. Petro kişiliği, tarihteki yeri üzerine müthiş bir tarih edebiyatı her açıdan birikmiş ve yayımlanmıştır. Türkçeye de yakınlarda çevrilmiş olması sebebiyle alanın önemli Amerikan tarihçilerinden Robert K. Massie'nin yapıtı (2019) geniş bir bibliyografyayı kritikli verir.

kutup izdüşümlerinde daha fazla karşıtlık kurucu nitelik kazanmış, aşırılığın her cinsi bu kavramda denenmiş, değerine değer katılmıştır.

Moskof kavramı, *Cedidî, Müceddid, Cedit/Cedit, Ceditçi, Yaş, Genç, Civan* atıflı Rusyalı Türk – Osmanlı Türk politik muhalif aydın diline, esasen 19. yüzyıldan 1917 Ekim sonrası, önce İstanbul ve ardından Ankara olmak üzere Türkiye, Avrupa’da ise Varşova-Berlin-Paris hattında Rusyalı Türk siyasi muhacir edebiyatına, anti-bolşevik, anti-sovyet ve anti-komünist ve ‘Rus’ kodlarıyla “ihtilâl muhasebesi”nde de mal edilmiştir. Hepsi hem Rus hem de dolaşıma girmiş olarak Avrupalı kaynak yataktan beslenmişlerdir. İster ulusçu devrimci (=ihtilâlcî, inkılâpçı) siyasi parlamentarizmin temsilî fırka (parti) ve düşüncelerin taraf örgütlülüğünü “demokrasi”, “demokratik”, “demokrat”, “demokratizm” diyerek savunsunlar, isterse Rus vd. ‘sosyalist’ sol, marksist-leninist ve dallanıp budaklı politik düşünceleri üzerinden “ulus” ve “ulusçu” mücadeleye reddiye yazıp ‘burjuva egemen, egemen burjuva’ kalıbını yakıştırmış olsunlar ‘Sovyet Cenneti’nin ‘Yeni Adam’ına (toplumuna, devlet sistemine) ülkücü ve öykünmeci, modellemeli olarak Türkiyeli Türk sosyalistler, *proleter* özel adıyla “sınıf” eksenli devrimci, marksist, ‘komünist’ adını taşımanın ulusal düzeyde ya da ‘mahallî faktör’ (Avrupalı ileri endüstriyel proleter ve burjuva dünyalı nezdinde her bir ‘azgelişmiş’, ‘geribrakılmış’ birden çok ‘periferik’ toplumun gelişme çizgisi) ağırlığında meşruiyet kabulüne doğrulmuşlardır. *Sociocritic* yapmak artık, geleneksel düzeni (ve eski kalıt ve fakat *yeni feodalizmleri*) yıkmak için ya *ulus* ya da *sınıf* temelli olarak gizli, açık, yeraltı ve yerüstünden politika yapmak demektir. Bu iki uç ve kutup düşüncenin tutunurları ve savunurları 19. yüzyıldan devraldıkları kod kavramların sıfatlarının hakkını vererek *müfsid, muzır ve müdhiş* olarak *dehşetengiz* bir mücadeleye girişmişlerdir. Bu mücadelenin laboratuvar oyuncuları 1917 ve 1919 dönümünden itibaren ve 1923-1924 sonrasındaki iç ulusal tarihî kırılmalarla gitgide ayrımların farkına varmışlardır. Politik eylemlilik bakımından duruluk, iç veya mahallî ulusal özgün düşünce tutunumları da başlamıştır. Geniş açılan politik-ekonomik düşünce panteonu ve galerilerinin dev aynaları ve ayna mecaziyla kişi-metinleri ve muhalif düşüngen aydın dilinde karşımıza *Moskof* ⇔ *Rus* hep bir yerde olarak ve övgü-yergi şiddetlenerek çıkmıştır. Bu metinler öyle değerlidir ki, uluslar arası iç-dış “ahval” çözümlmelerini birbirinden iktibas ve tahville tenkit ve tahlil etmişler, ara yüzlerden veya doğrudan doğruya kaynak dillerden çevrim içinde kalmışlardır. Bu *düşüngen* aydında memnun olunmayan “şimdi” için “gelecek düzen”in tartışmaları yaparken *ütopya* ve *distopya* yer değiştirmiş, kavramlar entelektüel olarak tahrik edilmiştir.

Bu türden kavramlar içinde *Moskof*'un çekirdek anlamı çağlar, zamanda aşırılıp vurduğu kıyılarda dalgaların taşıdığı tortularla Türkçede karabatak bir sözcük olmuştur. Basitçe “sol” ve “sağ” gibi Avrupa-merkezli toplumsal ve siyasi kültürleşmenin sonucu olan bir “değişim” modeline göre eğer yalnızca sözcükler ithal edilmişse, ancak birkaç yüzeysel şey gerçekleşebilir.¹⁴ Sözcüklerin anlam çeşitliliği ve farklılaşmaları (tüm anlam olayları), atıf bir sözcüğün toplumsal ve kültürel olarak müdahaleye uğrayarak ağlardan ağlara geçişi, birinden diğerine sebep, kontrollü, subjektif kabulü ve reddi, sözcükler üzerine gerçekleştirdiği sonsuz ve doğal zihin mesainin bu fail oyuncularının kimliklerinin içinde eyledikleri toplumun “şimdi”deki nesnel, öznel şartlarının aynı zamanda öz biçimlendiricileri oldukları gerçeği, tarihi birikimli karmaşıklaşma, neticede her bir sözcüğün ahlâki, siyasi felsefi, siyasi toplumsal karşılıklarını bir toplumda sınıf sınıf, grup grup ve ulusal kolektif olarak bulup bulmadığı, sözcüklere anlam müdahalesi ve alış-veriş sırasında nerede birleşip nerede ayrıştığı, uzlaşıp veya çatıştığı, zihindeki ve gerçeklikteki izdüşümlü haritalamanın değişkenleri, tarih yazımında da olmazsa olmaz bu ilkeler ve esaslar iskalandığında ne olur? Nitekim *Moskof* için temsili seçili Türk “sağ”ının, yine temsili Türk “sol”una (artık bir inceleme konusu) küfrü, Soğuk Savaş ve sonrası Türk politik ikliminde *komünist*, *komünizm* ile *faşist*, *faşizm* olmuştur. Dört sözcük de çıktıkları kaynak anlam yataklarında da “sorunlu” sözcüklerdir. Kaldı ki bu sözcüklerin Türkçeleşme seyirindeki anlam yükünün altında ezilmiş olmalarından dolayı *Moskof*'un küfür değeri bile ayrıksıdır ve bu ayrıksı oluşu tarafların ayrıksı, özgün dil kullanımlarında aranmalıdır. Her iki dilin, konuşur ve yazarlarının dilinin gücünde sözcük oyunlarını, allegorik politik dil analizini, bir ulus tarafından *devr-i daim* eden, “kökü derinde” ve “uzun” politik kültüre dayalı semantik düzeylerini bilmeyi, kaç yüzyıl geriye sarsak bile, atıf çağ için “şimdi” olacak olan çağ yazarının evrakını evirip çevirmeyi, çağdaşlarıyla alış-verişini de incelemeyi şart koşar. *Moskof*'un *Moskof* u incelerken (Rus ve Rusya'yı alarak) aklın serin ve soğuk sularında onun yüzmeyi engellemesi sağlanmalıdır. *Moskof*, bu sebeple tutunumları yafta ve sloganlara, yapıtaşı özelliği öyle-böyle yorulunca, kendiliğinden teslim olmuştur. Onun için de geçerli olan şey, değerler ve değer yargıları üzerinden değil duygudan arınmış çözümlerinin yapılması beklenir. Halk kitleleri “meydan”a inerken politikacı, yazar, çizer dünyasının sonsuz iç çelişkileri, gerilimleri ve çatışmaları, neticede toplumsal ve politik şiddeti çağırması olağandır. Politik oyuncuların her biri, becerikli dil

¹⁴ Nitekim Rus iklimi de sol, sağ, liberal, muhafazakâr ayırımına göre tam olarak anlaşılmazdır ve ayrı bir kritiğin konusu olacak kadar karmaşıktır.

konuşuru / yazarı olup diskuruna yön veren seçtiği kod sözcükler üzerinde keyfi ve üzerinde tortular biriktiren düşünce yobazları olabilir, yalıtıp çarpıtarak sözcüklerle düşünce tekelleri kurabilir.

Moskof’u tortularından arındırmak için “denizler”le “karalar”ın, Eski Türk tâbirince “yer” ile “sular”ın doğal (zannı ve suizannıyla) politik mücadelesini, en eski tarihe de uzanıp kaynak dillere vâkıf olarak “çok dilli” karşılaştırmalı incelemeyi sürdürmek gerekir.

Taraflarca stratejik ve jeopolitik işaretli olarak tarihî iç veya ancak boğazlarla *açık* denizlere bağlanan *kapalı* bir deniz vardır: Kendi teknik dilinden, yani coğrafya, topografya, matematik ve mühendislik, harp, askerî dil ve terminolojilerini de alarak bu deniz sanki bir göl de oluvermiş, kendisine “iç göl”, “Türk gölü” denilebilmiş, göl bir mecaz ise, deniz adı tutulmuş “iç deniz” (dolayısıyla “dış denizler”) de yüzer-gezer olmuştur. Yazarların, gazetecilerin ve bilginlerin, aynı zamanda politika işlerinin tüm metinlerinde mecazlarını doğurmuş, “karanlık” ve “konuk sevmek”le “konuk sevmemek” arasında sıkışmamış, küheylan dalgaları, müthiş resimleriyle çağ ressamına esin vermiş¹⁵ bu iç deniz, “kara” bir denizdir. Osmanlı evrakındaki ikili ad kullanımıyla ya *Bahr-i Siyah* ya da Türklerin ad verişyle *Karadeniz*’dir.¹⁶

¹⁵ İlgili atıf Osmanlı saray ressamı da olmuş, Ermeni asıllı Rus ressam İvan K. Ayvazovskiy’dir (1807-1900).

¹⁶ Tüm diğer modern dillere Arapça *siyah*, Türkçe *kara* renk adı, bu denizin adlandırılmasında belirleyici olmuştur denilebilir. Jeomorfolojik ve gece-gündüz farkıyla çağrışımsal anlam aktarımından adı ‘karadeniz’dir. Antik Çağlar’daki adı Hellenlerin imgelemiyile anlaşılır. *Pontos*’u (“deniz”) anlamca “konuk/misafir sevmez deniz” = *αξενος πόντος* = *aksenos pontos* adından “konuk/misafir sever deniz” = *εὐξεινος πόντος* = *eukseinos pontos* biçimine çevirip “Karadeniz” adını, denizin beslediği tarihî yerleri, etkisine aldığı kara “muhit”ini; elbette değişen “antik çağ “sınırları”yla adı, etimolojisi, anlambilim karşılıkları, tarihî, fizik ve kültürel coğrafyası üzerine antik kaynaklara dayalı ayrıntılı bir çalışma için bk. Kınacı (2015, s. 181-229). Bu denizin de adında, coğrafyaya yeniden ve sürekli ad verenlerce politik anlam genişlemesi olayı yaşanmıştır. Ayrıca Kınacı (s.183, dipnot 19) da, yer verdiği referans ve tarihî kaynak atıflara bağlı olarak Hellen dilinde “misafir/konuk sevmez” anlamını taşıyan “aksenos” sıfatının Eski Pers dilinde, eş-anlamlı olarak Türkçedeki karşılığıyla “kara” veya “siyah” renk adının *axšaena* sıfatından geçtiğini belirtir; bunun yanında M.Ö 485/480-M.Ö. 406 yılları arasında yaşamış olan tragedya yazarı Euripides’in de *Karadeniz*’i belirtmek için “πόντος μέλας” (= kara/siyah deniz) olarak kullandığı bilgisini verir. Ayrıca “Karadeniz” adının, yukarıda bahsi geçen Yunanca – Hellence adlandırma tasarrufunu da dikkate alarak, ekonomik vs. sebeplere bağlı tarihî (ve bugün modern) uluslara göre değişen, kullanılan, kullanımdan düşmüş adları üzerindeki bilimsel tartışmalar için bk. Karatay (2009, s. 53-73).

“Soğuk” ve fakat “buz tutmayan” Karadeniz’in Anadolu’dan kuzey, *Kırım*’dan ise *Anadolu*’nun yine bu kuzey kıyılarına yön izafidir. Karadeniz’in “kilidi” *Azak Denizi*’ne ve *Kırım*’la Karadeniz’in güney kıyılarına; daima İstanbul’a, bu kilidi “kırıp” da iki yakasıyla “Sıcak Denizler”e; *Akdeniz*’e eriştirecek *Türk Boğazları*’na; eski *Rumeli*’ye veya *Balkanlar*’a, Anadolu’nun *Trakya* ve *Marmara* ünitesine pusula güneyden kuzeyi, kuzeyden güneyi işaret ettiğinde ‘kara’yı¹⁷ mecazen “yürümek” gerekir; *Azak*’ı ve *Kırım*’ı zapt etmek gerekir, çünkü bu iki üniteye erişmeden Karadeniz’de seyr ü sefer etmek zordur. “Bu deniz”in imkânı ve şartlandırıcı yazgısı önce ve daima, Anadolu’dan onun “kuzeyi”ne ve “güneyi”ne egemen olmaktır. Bu olmadı ise nüfuz ve etki araçlarıyla sarmak, sarkıp “yer”i tutarak görünmez olmak, “Kuzeyli” ve müstakbel “büyük” oyuncuya “soluk aldırın” *Baltıklar*’ın ve *Fin Körfezi*’nin de Karadeniz gibi emniyetini sağlamaktır. Denize eriştiren daima ‘kara’dır ve ‘yer-su’ ifadesindeki sıralama da bu bakımdan önemlidir. Denizler derindir, kıyılarına ayak basılır; kara yine başlar. Önünde geniş topraklar (ve ormanlar, çeşit çeşit engebe ve yükselteler, neticede hep dağlar, düzlükler, vadiler, yine akarsular çıkar) uzanır. Gemi, yalnızca kürekle çekilmeyerek artık, tayfalar, kaptan, komutan, seyir defteri, haritalar, pusula, top-tüfek, dümen, direkler, yelkenler ve rüzgâr, küheylan dalgalar, soğuk ve sıcak, güneş, ay ve yıldızlar, gece-gündüz, ufuk ve dürbün vardır. 17. yüzyılda Karadeniz henüz “Rus”a ve “diğerleri”ne “kapalı deniz”dir; Osmanlı Sarayı’nın, sultanın bir *harem* sözlüğü varsa eğer, politik mecaza tahvil edilmesi her şeyde olduğu gibi zor değildir, eril dil konuşur. Bu konuşmanın ise bir gerçek öyküsü vardır:

Uzun süren ve Avusturya Habsburg Kraliyet Evrakı’nda “Büyük Türk Harpleri” adıyla kod alarak *Mukaddes İttifak*, zaten harp ettiği (1683, II. Viyana Kuşatması) Avusturya (Habsburg, Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu, *Çasar Nemçe*), ittifaka katılacak Venedik ve Lehistan (1684), Rusya (1686) ile Osmanlı Devleti’nin karşı karşıya geldiği, nihayet *Zenta Muharebesi*’nde Osmanlı’nın büyük hezimetini ve ilk büyük toprak kayıplarını akde bağlamak üzere gerçekleşen müzakereler (iki ay sürer, II. Mustafa saltanatı: 1695-1703) dakik bir sahnelemedir. Osmanlı diplomasisi ve diplomasi tarihi için de bir dönümü temsil eden Karlofça Antlaşması’nın (26 Ocak 1699) müzakere ve imza sürecinde (Uzunçarşılı, 2003, s. 585-595), Rusya elçisinin “*Bütün Rusyalar*’ın¹⁸ Çarı” Büyük Petro’nun (1682-89,

¹⁷ Türkçede “kara” kavramının hem bir renk adı hem de geniş açılan anlam alanı için bk. Genç (1997, s. 1075-1110), Bayraktar (2004, s. 56-76).

¹⁸ Özel yazımıyla *Rus*’, *Rus* farkı, Kiyev Rus’, Moskova Rus’ üzerinde durarak, asıl Büyük Rus ile Küçük Rus farkını da dikkate alarak “Bütün Rusya, Bütün

1689-1725) gösterdiği hedefler zincirinde, Rusya'nın "yürüyeceği yol"daki büyük engelin zaaf tespitlerini yapabildiği gün gibi açıktır. Çar Büyük Petro, Bu İttifak'a *Voronej* tersanesi (Don ırmağı) ve dolayısıyla Karadeniz donanmasının veya Azak donanmasının temelini atarak hazırlanmış, Azak kalesine ilk tecavüz (1695 yazı) başarısız olmuş, yılmamış ikinci kez sefer ettiği (1695 Kış, 1696 Bahar) Azak'ı 1696'da hem karadan hem de denizden kuşatmış ve zapt etmiştir. Karadeniz'in "kilidi" kırılabilmiştir. "Kuzey"den yüksелеcek asıl tehlike ve tehditin öncü, haberci ve tahrik edici unsuru olarak Don Kazakları'nın akın, yağma ve tecavüzleri (1637-1642) ve Azak'ın ilk kez kuşatılması (1637) sayılmaz ise, *Moskova*'ca bu Kale'nin ilk düşüşüdür. İleride, yani nihaî olarak 1736 Rus Azak Seferi'nde Kale'yi elde tutmak üzere Azak *Taganrog* mevkiinde Rus ilk askerî üs ve tersanesinin de temelleri atılmıştır (Karadeniz, 2020, s. 383-391).¹⁹

I. Petro'nun "harp oyunları"nın da düzenleyen, *hakikî* deniz ve kara harp topografyasına ve coğrafyasına geçmeden önceki mutasavver ve muhtemel ordu hareketinin tatbikini yaptıran ve bu "denizci" hükümdarın tutkusunun utkuya çevrilmesinde rol oynamış, askerî ve siyasi görüşleri çeşitli, "arayış" içinde Avrupalı sürgün kişilikler vardır. Rus hizmetine erkenden girerek tedricen göz doldurup Golitsinlerin tavassutuyla I. Petro'nun sağ kolu olan ve Rus Emperyal Donanması'nın başına da getirdiği Amiral Frantz Yakovleviç Lefort (François Jacques Le Fort, Cenevre, kendisi bir *Huguenot* ve *Huguenot tarzı* asker) onlardan biridir. O ve başka Avrupalı askerî mühendisler,²⁰ "şahin" denizci ve karacı Rus

Rusyalar" terimi etrafında teşekkül eden 'mukaddes düşünce'nin ideolojik olarak tarih bilinciyle 19. yüzyılda nasıl birleştirildiği hakkında, buradaki vurgunun ve terimin mal edilecek çıkış kaynaklarıyla bk. Pritsak (1986, s. 279-300).

¹⁹ Aynı yazarın doktora tezi için bkz. Karadeniz (2019).

²⁰ Rus hizmetine girecek ve aslında kralların ve kiliselerinin Katolik taassubundan sığınma talep eden yabancı (*inozemets, inozemtsı*) Avrupalılar, mesleğe çeşitlenerek Rus ölçeğinde ehildi de. Bunalan ve bunalmayanlar hepsi, Protestan karşıtı Katolikler, kuşkusuz Cizvitler de yok değildi ve hem IV. İvan (1533-84), hem de Boris Godunov ve Fetret dönemi (1603-13) aşıldıktan sonra Romanov tahtının da güçlenmesinde etkili olacaklardı (16.-17.yy). Çar IV. İvan'a (1533-84) uzanan geçmişle Moskova Sur İçi'nde kurulan "Alman Mahallesi" (veya Kasabası = *Nemetskaya Sloboda*. Yalnızca esas Almanlar anlaşılmalı, Ruslar Rus dilini bilmeyen tüm yabancılar için "dilsiz" anlamında "nemoy"dan türettikleri Alman=Nemets sözcüğünü hepsi için kullandılar) ve sakinleri, 17. yüzyıl sonu itibarıyla 'Mukaddes Moskova'yı "kirl ettikleri" için tahliye edildiler, Moskova'nın kollarından Yauza'nın kuzey-batı ve Çeçora çayının doğusunda, "Kukuy" kıyısında da Yeni Alman Mahallesi'ne (1656) topraklar parsellendi (Massie, 2019, s.134). Bu aslında IV.

İvan ve sonrası Rusya'nın 'Alman penceresi'nden Batı'ya (kendisinden haber alınamayan dünya olarak) görünüşü olacaktır. İki ulusun ilişkileri, doğrusu Rus politik hayatında Alman kültür eksenini başlı başına bir konu idi; Kutsal Roma Cermen tacını tutan Habsburg Almanları ile Rusya'nın da iki düşmanı Leh-Litva ve Türk üzerinden bu ilişkiler biçimlendi. Alman kolonları ve asıl maaşlı askerî hizmete girmek üzere nitelikli askerler Rusya'ya açıldılar; bu çift yönlü bir açılıştı. A. Lobanov (2001, s. 135-152) ve ayrıca bk. Skobelkin (2012, s. 69-103). Moskova nefreti malum olan Büyük Petro için de cazibe merkezi bu Mahalle'de, Katolik – Protestan taassubu, sülaleler, taçlarını korumak üzere ordularının saflaştığı ve güç için savaştığı, din uğruna şehit olmanın da yeni anlamlara bırakıldığı, bunun için tüm politik meşru ideolojilerinin hayata geçtiği Aydınlanma Avrupası'na girildiği bir çağda değerli oldu. Peki uzak Moskova'da huzur mu vardı? Mahalle'de Hristiyan içi dinî ve mezhebî taassuplar, -kuşkusuz Kilise'nin taht-ı tarassutu ve ruhbanlığın Rus Ortodoks taassubu-, farklılıklar "yabancı, henüz bilmedikleri bir" memlekette gönüllü, gönülsüz sürgün ve mesafeyle yumuşadı. Ehil tiplerin macerası, hizmet ve işe yarar olmanın rekabeti de oldu. Sılanın getirdiği hüznü dağıtmak zor değildi; eğlencenin (konserler, balolar, temsil) hiç eksik olmadığı Kukuy'un bu kozmopolit kolonisi, ağırlıklı olarak Protestan Almanlar'dan oluşacaksa bile, Hollandalı, İngiliz ve İskoçlar, Fransızlar, İtalyanlar ve Danlarla şenlendi, Rusları ağırladı. Nitekim çağ, 'Güneş Kral' XIV. Louis Çağı (1643-1715) idi; XIV. Louis 1598'de ilân edilen Nantes fermamını 1685'te fesh etti ve Protestanlık Fransa topraklarında yasaklandı (Fontainebleau fermamı). Fransız Protestanlar (Kalvinciler, Strasbourg-Cenevre hattı) ya da diğer bilinen adıyla *Huguenotlar* Rusya'dan sığınma istedi (büyük Protestan göç ve ilticaları). Fransa'dan İngiltere'ye kadar kralcılarla cumhuriyetçiler, siyasi ve dinî çatışma girdabında, mezhebî kanlı taht oyunları ile ortaya çıkan bunaltı askerleri, mühendisleri, tüccarları, eczacı ve doktorları, zanaatkar ustaları ve sanatçıları Moskova Rusya'sına çekti. İngiliz İç Savaşı'nın (1642-51) galibi ve Meclis'le beraber Cumhuriyeti ilân eden Muhafız Lord (Lord Protector) unvanıyla muktedir Oliver Cromwell (1599-1658) karşıtı Katolik İskoçlar da, Stuart sülalesinden Kral I. Charles'ın (1649) başı kesilince hiddetli öfke duyan Çar I. Aleksey'den (1645-76) iltica taleplerine karşılık buldular, himaye gördüler. Krallık İngiltere'de 1660'da restore edilerek tahta I. Charles'ın iki büyük oğlundan II. Charles çıkmıştı (1660-85). II. Charles'ın vefatı sonrası meşru vâris olmadığından kardeşi, II. James adıyla tahta çıkmış ve Katoliklik'le takdis edilmişti. Britanya tahtında ayaklanmalar durulmamış, 1688 İhtilâlî veya Şanlı İhtilâl olarak bilinen hareketle, bu kez Meclis tarafından Orange sülalesinden William, II. James'ten tahtı gasp edince, "James Taraftarları" anlamına gelen "İskoç Jakobitleri" (İng., Fr. *Jacobite*, T. *Jakobit*, *Yakubi*, Rus. *Yakobit*, Latince versiyonuyla *Jacobus = James*, Birleşik Krallığın son Katolik hükümdarı Kral II. James'in (Stuart ailesi) adından ötürü) Rusya'ya geldiler, Rus tahtına hizmet ettiler. Kukuy; Alman Mahallesi, leziz Avrupa şarapları, kadın ve tatlı hayattan ibaret değildi, kuşkusuz "sıkı sohbet"le vakitini boşa geçirmedeği de anlaşılan "gözlemci" Petro'nun gençliğinde 3000'i nüfusca bulan bir yabancı koloniydi artık ve Rus hükümdarın geri kalması memleketi için 'dünya'ya açılan ve "Küçük Avrupa" denilen (*Malenkaya Yevropa*) pencere idi. Kuracağı yeni paytahtı -1701- St. Petersburg'u da haber veriyordu; kütüphaneleri, pazarı, kitap alış-verişi (ve çeviriler), Lutherçiler, Kalvinciler az değildi; kendi kiliseleri 1690'lardan 1704'e başta Saray'dan Knez Golitsin ve

komutanlar desteği ile Azak kıyısı *Taygan*'da *Taganrog* limanı ve kenti ile *Rostof -Rostov na Donu-* gibi mühim ticarî kentler kurulmuş (18. yy. sonu) ve başka kale-kentlerle de tahkim edilmiştir (Yüksel, 2011, 26, 35-37, 80-81). Rusya tam bir “Karadeniz Devleti”, Karadeniz de ‘iç göl’ veya ‘Rus gölü’ olmayacaksa bile, bu göreceli *hâkimiyet* ısrarı ve sonuca erişebilme, müstakbel ‘Rusya Türkleri’nin kaderi ile doğrudan bağlantılı olacaktır. İzlediği siyaset metodolojisi ve sorunlarıyla beraber ilk ve erken deney ve deneyim kazandığı stratejik askerî idarî ve harp sahası olarak 1552 Kazan Hanlığı’nın yıkılışı ve sonrasındaki coğrafya-tarih yapılandırması bakımından emperyal Rus tarih yazımının da belleğine girecek olan “Ruslaştırma” (*obrusenie*) (Yüksel, 2011) siyaseti hız kazanacak, Karadeniz’i de içine alarak Kazan ve bütün eski hanlık sahası batı-doğu, kuzey-güney ileri hat ve hudut (Başkurt, Kazak – Kırgız Bozkır hattı) tayin edilerek Çarlığın Ruslaştırma hedefinin alanına girecektir. Bu denizi ve “muhibi”ni ‘iskâna açarak’, asıl sahip ve sakinlerini “göçe zorlayarak” toprak soyluları, piskoposluklar ve mülk dağıtım yoluyla her cins “yer değiştirme” siyasetini uygulamak; hudut tayinini kale-kentlerle biçimlendirip tahkim edip perdeleyerek “kır”ını ve bu “taşra”sını nüfuslandırıp askerî cihetten Rus Kazakları ve Kalmıkları da içine yerleştireceği eşyalarıyla “oyun bahçesi” muamelesi yapmak; etno-demografik, siyasi, askerî, ekonomik, her bir kategori için idarî, daima halk nezdinde dinî taassuba başvurulup izdüşümlü siyasetlerini kanun gücünde cebri ve keyfi, çağ zamanına adaptif müdahalelerle hayat kaynağı gördüğünü anlamak bakımından, *Ruslaştırma* teriminin Petro ve ardıllarının saltanatının uygulamalarına transfer edilebildiğini gösterir.

‘Büyük’ (*Great, Grand, Velikiy*), ‘Koca’ ve ‘Deli’ nâmını (son ikisi Türk mecazlaşma seyrinde, teknik tarihî terimdir) almak kolay olmadığından olacak Çar I. Petro’nun Romanov süalesinin belası ‘strelitzler’i tasfiye etmek aklında idi ise de ihtirasının peşinde akıntıya kürek çekmeyecektir. Vârisiz ve genç ölen III. Fyodor Alekseyeviç (d. 1661, 1676-82) ardından çifte taht kurulmuş (1682-

Dolgorukiy’in çocukları, Petro tarafından Katolik Alman mekteplerine, bazı başkaları Protestan mekteplerine devam ettirildi. Mahalle’ye mücavir toprak sahibi, Rus asilzadeganlarının uğrak yeri idi. İskoç Jakobitler’den Büyük Petro’ya da bir dizi yetenekli asker hizmet etmişti; en ünlüsü her hâlde generalliğe kadar yükselmiş Patrick Gordon’dı. Drummond, Hamilton, Dalziel, Crawford, Graham ve Leslie de sayılabilir (Massie, 2019, s. 134-136). 1696-98 yılında Avrupa’ya Petro’nun ilk büyük diplomatik misyon seyahati bu Mahalle’nin etkisinde ve etrafındaki Lefort ve Gordon’la gerçekleşti. 18. yüzyılın ilk yarısı için bu Mahalle’nin önemi üzerine bk. Kovrigina (2000, s. 189-202).

89), üvey kardeşi tahttaki V. İvan Alekseyeviç'e ve her ikisine nezaret eden ablası Naibe Çariçe Sofiya Alekseyevna'yı (1689) (Kurat, 1987, s.247) tasfiye ederek, 1689 itibarı ile tahtını emniyete almış olan I. Petro, 'yeni (bir) çağ'ı, Rusya tarihleri dönemlendirilirken yazılacak olan "Yeni Rusya'yı, Avrupalı 'büyük güç' yapmak mücadelesini de başlatacaktı. Bu "denizci hükümdar"la büyüklüğü özdeşleşen, "Eski Rusya"dan kopması istenci cebren bile olsa tarihi kaçınılmazlarına 19. yüzyıl olarak yazılan Rusya işte, yalnızca kara değil, deniz imparatorluğuna da gureşiyor, Naibe Çariçe Sofiya, aşığı komutan Vasiliy Golitsin'le, sonu gelmeyen 'Ordahlılar'ın Moskova tahtını aşığılamalarına son vermek ve bu kozu Lehistan'ın ve Osmanlı'nın da elinden almak için 'güney yürüyüşü'ne başlıyordu. I. Petro Karadeniz'de Azak kalesiyle yetinmeyip *Kerç*'i de istiyordu artık. Karlofça sürecinde Osmanlı'yla mutabakat bu sebeple sonraya kalmıştır. 1700'de (13 Temmuz) İstanbul Antlaşması imzalanmış olsa da (Köse, 2012), Karlofça müzakerelerinde²¹ Osmanlı divan-ı hümayun tercümanı Aleksandr Mavrokordato'nun Rusya murahhası Prokopios Begdanoviç Vojnitsin'e²² söylediği veya ona atfedilen ve bugün de *viral* olan sözleri dikkat çekicidir: Sultanın "*mahremi*"ne girilebilir, fakat "*aff ve masum bakire*"ye benzetilen Karadeniz'e geçit yoktur²³ (Tukin, 1947, s. 24). Bu ilke, Rus devletler arası emperyal "hediyeleri"nin ve elbette knez, büyük knez, çar, çariçe, imparator ve imparatoriçelerinin tören kıyafetinin nadide sınıfına giren ve doğrusu ulusal kültürel politik dillerde ve politik yergide

²¹ Müzakerelerde "tavassut diplomasisine 17. yüzyıldan itibaren başlamış olan Osmanlı'ya İngiltere'nin İstanbul elçisi William Paget ile Hollanda (=Felemenk) elçisi Jacobus Colliers, Amcazâde Hüseyin Paşa'ya barış hususunda aracılık yapabileceklerini bildirdiler. Son kayıplar yüzünden esasen barıştan yana olan Hüseyin Paşa, kaybedilen yerler kısmen de olsa geri alınmadan böyle bir fikre yanaşmayan II. Mustafa'yı ikna etti. Hüseyin Paşa, **Reisülküttâb Râmi Mehmed Efendi ile Dîvân-ı Hümâyun tercümanı İskeretzâde Aleksandr Mavrokordato'ya aracı İngiliz ve Hollandalı büyükelçilerle görüşme vazifesi verdi**, bu üç Osmanlı temsilcisi, Osmanlı tarafının Karlofça müzakerelerinin yönetti." Özcan (2001, s. 504-507).

²² Hemen hemen tüm referans yapıtlarda adı Procopios Begdanowitch Vozhnitsin olarak yazılır. Bu Rus murahhasının adı ve diğer yer, kişi vs. adlarının, ayrıca İstanbul Antlaşması'nın maddelerinin, yani Karlofça miladı gibi bir büyük "hatırlama'yı popülerize ederek, I. Dünya Harbi'nin sonuna yaklaşırken atf kaynaklarının Fransız tarih kitapları olduğu Ahmed Rasim'in şu makalesine bakmak ilgi çekici olabilir: [Muharriri] Ahmed Rasim, "Ruslarla 1112 Muahedesî", *Donanma Mecmuası* [Donanma Cemiyeti'nin yayın organı, 1326/1910, Mart-], 1 Cemâziye'l-evvel 1336 / 12 Şubat 1334, Numero: 103-104, s. 1907-1909.

²³ Müzakerelerin safahati ile ilgili olarak bk. Özcan (2001, s. 507) ve Osmanlı-Türk diplomasi tarihi bakımından önemi için bk. Yurdusev (2006).

mecazları aranması gereken “samur” kürklerle pek âlâ aşındırılabilirirdi de.

“Kuzey”den (şimal) “güney”e (cenup) ya “inip” ya da (Karadeniz’e) “çıkmaq”, dolayısıyla (Rusların) ‘Güney siyaseti’ ya da (Rusların) ‘Sıcak Denizler siyaseti, ... hedefi, ... mücadelesi’ kalıplarıyla iki hareket fiilinin faili artık *Rus = Moskof*dur. Tarihçinin “*phobie*” (fobi, korku) olarak incelediği Petro’nun muhayyel vasiyetnâmesi de (Blanc, 1968, s. 265-293) Osmanlı ricalinden başlayarak onun akıl yürütmelerini tutsak almış “Rus korkusu” 19. yüzyılda art-bellekte beslenerek 1918’e değin daima kalıplanmıştır: Kırım Hanlığı’nın da tasfiyesiyle (1783, 1792) Osmanlı egemen sahası aleyhine Çarlığın tecavüz ve ihtirası, henüz gerçekleşmemişlikten gerçekliğe ancak 1774 Küçük Kaynarca (harp ve antlaşma) dönümünde, ‘Ortodoksluk’la takdis edilmiş II. Katerina ihtirasında taşınmış (Beydilli, 2002, s. 524-527; Köse 1997) ve elbette tarih “yazma” işi, “anlatma” ve “söyleme” olarak “edebiyatı” da “mecazları” da sevdiğinden “Rus mahareti”ni ve “Türk hamakati”ni diskur olarak yasalaştırmak (Davison, 1976, s. 463-483) zor olmamıştır. Türk-Rus ilişkilerinde ileri-geri sardırıp atfların atfı değerinde öne çıkacak olan 1768-74 Osmanlı-Rus Harbi ve (Küçük) Kaynarca (1774) ile Osmanlı Devleti’nin bu antlaşmanın şartlarını ve maddelerini tersine çevirmek azmiyle akışta sürüklendiği 1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi ve Yaş (Antlaşması) dönümü *başlangıçtır*. Bu inşa edici metin; I. Petro vasiyetnâmesi “*Tsargrad*”ı Konstantiniyye = Konstantinopolis olarak işaretler ve *Hagia Sofia* = *Aya Sofya* hiç silikleşmemiş ‘Sobor Svyatoy Sofii’ o bir Büyük Kilise (*sobor*) ve Haç siluetinde “*Yeni Roma*”nın en mukaddes yeridir ve pek eskiden de “İsa’nın yürüdüğü yerler”e (*makamat-ı mübareke*) yüz süren Rus rahiplerce de “hac” güzergâhı olarak işaretlenmiştir. Dolayısı ile vasiyetnâmenin “ebedi hasım” taraflardan biri düşer diğeri yükselirken, her iki taraf için de tipik zıt ideolojik meşrulaştırıcı, zihin haritalayıcı araç-metin olması yadırgatıcı değildir. “Açık” sıfatının anlamı, kullanım yeri ve bağlamına göre değişebilir; mecazen ve hakikaten “bu hükümdar” I. Petro şahsında bu “açıklık” hudut tanımayacak denizde “açık denizler”, karada ise onu içine çekecek ve yutacak olan uçsuz bucaksız “bozkır” olacaktır. Bu bakımdan gerek çağımın, gerekse 19. yüzyıldan devrederek Cumhuriyet döneminin modern yazar ve bilgin dilinin gücünde, 18. yüzyıl dönümü (1700) ve sonrası Osmanlı – Rus ilişkilerinin yapısal karakterini ancak hep *Moskof zorlayabilirdi*²⁴.

²⁴ C. Tukin’den ayrı Türk modern siyasi tarihçi, diplomasi tarihçisi, yazar ve bilgin dilinden örnekler çoğaltılabilir: A. N. Kurat, Oral Sander, Halil İnalçık,

Kuzey-güney ve batı-doğu hattında tarihî Kıpçak Bozkırı, daha yerinde olsa da Altın Ordu Devleti'nin Doğu Avrupa'daki merkezî egemenliğinin sona ermesiyle ortaya çıkacak bir “büyük” ve “derin” güç boşluğunu “sota”da hiç beklemeden doldurmak üzere, rakipleri daha güçlü olsa da ısrarla, sebatla, metrik hesaplı ve kitaplı olarak sahneye girmek üzere *Moskova* hâzır ve nâzırdır ve Osmanlı Devleti bitkinliğinde ve gafletinde *taht-ı tarassut* esastır. *Moskova* için önce Kırım'a varılmalı, Karadeniz ancak aşılmalı, Akdeniz'in batı ve doğu olmak üzere iki yakasına gemileri, öncü kuvvetleri “kayık” değil, “şaykalar”ı süzülmesi, muhafız kaleler ve kent-kale hudutlarını emniyeti zaman testine girmeli, limanları kurulmalıdır.

Moskova'yı Altın Ordu “musibeti”nden kurtaran III. İvan'ın torunu “Korkunç” IV. İvan'la artık *knezlikten çarlığa* geçtiğini ilan eden taç ve taht simgesiyle egemen devletin adı artık *Moskova Çarlığı* ve en tepedeki yöneticisinin unvanı da *çar* olsa da, Osmanlı sultan ve nâmeleri *çar* unvanını ısrarla kullanmaya tenezzül etmemiştir. Her ne kadar bir siyasî-ıdarî müessese olarak var olsa da Moskova *Büyük Knezleri* ve sair (Rus) *knezlerini* de alarak *knez* iç adı Osmanlı nezdinde muhatap alınan bir siyasî unvan işlevi görmemiş, yerine Osmanlı evrakında ve yazılı belleğinde Selçuklu'dan (ve başka Türk devletlilerin de tarih yazma geleneğinden) tevarüs ederek ‘*beg*’ kullanılıp durmuştur. Yükselen ‘bu (yeni namzet) Avrupa gücü’nü, Osmanlı devlet temsilcileri bilmek de kabul etmek de istememiştir. Altın Ordu veraseti için mücadelede ‘Ordalılar’ kıyasıya zayıflarken ve düşkünleşirken alıcı zamanda genleşme, patlama ve dağılma yaşanması “o an” a yazgılı olmuş, uzamamıştır; Kazan Hanlığı komşu, “unutma” özelliği olmayan pek, kindar ve tehditkâr ‘Moskova’ca sahneden düşürülmüş (1552), süzereni olduğu, bu sebeple ömrü Osmanlı'nın politik ve askerî (ekonomik) gücüyle uzamış Kırım Hanlığı; Han sülalesi *Âl-i Cengiz* Giraylar (Kırım Hanı Mengliçerey) Moskova için tavassut etmiş, mutavassıt olmuş, talebin yönü Moskova'dan gelmiş, Azak-Kefe merkezli ticaret üzere ilişkiler kurulmuştur (Moskova Büyük Knezi, 1462-1505 III. İvan, 1451-81

Fahir Armaoğlu birkaç hemen akla geliveren isimlerdir. Ayrıca tarihi kaynak edebiyat olarak Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Refik külliyyatı ve başka askerî, siyasî dönemi kavratran tarih ve coğrafya ders kitaplarını, mecmuaları, gazete yazıları da belirtmek gerekir. Bunun için İsmail Hakkı Uzunçarşılı yetebilir; bilgin yaptının birçok yerinde “denize çıkma”, “güneye inme”, “denize inme”, “Karadeniz’e çıkmak veya inmek” siyaset betimlenmesinde kullanmıştır. Rusya'nın Prut Anlaşması (1711) ile Azak kalesi elinden çıkınca İsviç Krallığı'nın elindeki Baltık sahilini elde ederek “denize çıkma” hedefini yazar (Kuzey Harpleri), Uzunçarşılı (1959, Cilt IV, 1. Kısım, s. 49, 241, 294; 1959, 2. Kısım, s. 177, 183, 215).

Fatih Sultan Mehmed, ardılı 1481-1512 II. Bayezid) (Kurat, 1987, s. 117-119, Kurat, 1970, s. 4)²⁵. Dolayısıyla *Moskof*, birim sözcük olarak varyant biçimleriyle ilk zikredildiği yer olarak değil de, siyaseten 1571 tarihli Sultan II. Selim'e (1566-74) ait Osmanlı *nâme-i hümayun* metninde onun alarm veren öznesi olarak ete kemiğe bürünmüştür. Kazan'dan sonra Moskova'nın işaretlediği Astrahan'ın da düşmüş (1556) olduğu ve dolayısıyla 'Astrahan Seferi' de (1569) bilindiğinde (Kurat, 1970, s. 4-5 vd), bu *nâme-i hümayun*'un yalnızca epitetine sıkışan *Moskov* hükümdarı için *beg*'in terkedildiğini görsek de *çar* unvanının değil, sair devlet hükümdarları için de standart ve genel bir unvan olarak kullanılan *kral* unvanının tercih edilmiş olması dikkate değerdir. "*Moskov kralına nâme-i hümayun yazıla ki*" buyruklu bu nâmenin hiçbir yerinde *Moskov* kullanılmamıştır, bu tercih 16. yüzyılın son çeyreğinde *Moskof*'a (*Moskov, demonim*) hâlâ güçlü bir politik bir yüklemenin yapılmak istenmediği anlamına da gelebilir.²⁶

1571'i bir başlangıç almak, Altın Ordu'nun çöküşü, egemen coğrafyası üzerinde müddei olup tevarüt eden Hanlıklar devri ve kuşkusuz Kafkasya ve Kazak-Kırgız Bozkır Kuşağı, Maveraünnehir ve Türkistan'ı da içine alarak Hanlıkların tedricen Moskova tarafından tasfiyesi veya bu büyük coğrafyayı "içerden fethettirecek" uyku hâli, gaflet uykusunda iken "yutulması", daima 'Büyük Rus/*Veliko-Rus*'un Türk ana yurtları ve devletleri aleyhine yayılma-genişleme tarihine dair değişen güç ve ittifaklar ve bir kudretli oyuncu olarak kendi sahnesini ve nüfuz alanını yönetememesinin diğer "büyük oyuncular" tarafından anlaşılması Osmanlı Devleti'nin geleceği için kritiktir. Aslında bu Osmanlı için bir siyasi körlük olarak da değerlendirilebilirse de, temelinde parlak geçmişin beslediği ideolojik bir boyutu da var gibidir.

Rus-Rusya tarihi dönümleriyle beraber, 1552'den 1571'e, geçen tarihte *Moskof* sözcüğünü her tür metinde uyur ve uyanık ayırımında izini sürmek, 1774'e vurup 1791-2'ye, sonra tüm 19. Yüzyıl Osmanlı-Rus harplerine, Yunan Bağımsızlığı sürecine, Kırım Harbi (1853) dönümüne, nihayet halk dilindeki 93 Harbi'ne (1876-77) değin, yapısal ve konjonktürel Türk anlam müdahalelerini, kavramlaşp mecaz dünyasını da ideolojik tekellilikten sıyrıp çözümlmek

²⁵ Moskova Rusyası'nın "Ordalılar"la, yani Altın Ordu varisi Türk Hanlıklarla mücadelesinin güçlü sahnelemeleri için Türkçede A. N. Kurat'ın yapıtı (ve diğerlerini alarak) hâlâ referans olarak tektir, ilgili bölümleri için bk. Kurat (1972).

²⁶ "Moskov kralına nâme-i hümayun yazıla ki", Belge no.4, *Osmanlı Belgelerinde Kazan* (2005, s.8).

gerekir. Bu gereklilik şarttır. Tıpkı “Prusya mavisi” gibi, kimyevî boya paletindeki özel renk adıyla “Rus yeşili”nin anlam ekincilerinin tarlalarındaki korkuluklarla beraber *beyaz kargayı* da aramak mümkündür. *Moskof* un varsa-yoksa “olumlu” anlam yükünün ancak, bir çağa ve döneme mi mahsus olup olmadığını belirlemek ve sorgulamak, mutasallıt bir düşünce ve ülkü (idealpolitik) tutunumlu ise, kutup düşüncelerin gerdirici ve “mutlak gerçeklik” sultasından çıkarıp, nesneyi tam daire döndürerek kendi etrafında politik kültürel anlam yükünü çözümlmek, dilin sonsuz anlatım gücünde sözcüklerin keyfiyetinden kurtarmakla mümkündür. Zihin oyununda yorularak, arketip, stereotip ve basmakalıplarla ağırlaşan mecazî dilde sözcüklerin (sözlükteki) gerçek (hakiki) anlamları kuşkusuz yitnese de, yazar ve konuşurun dilince düşünce kamburu olur. *Moskof* un neden, her çağ için tarafgir ve hilâfgirlerini her kuşakta doğurup her zaman, tek bir sözcüğün (çünkü metatik ve ikonik) bunca saflaştırıp cepheleştirici olabildiği bu yüzden kolayca anlaşılabilir. Türk politik karikatürlerini, illüstratörleri, çizerleri ve karikatüristleri, ressamı, ayrıksı olsun olmasın afiş ve posterleri, pulları, kartpostalları, kitap ve albüm kapaklarını, ezgileri ve şarkı sözleri, nakaratları, eşyaları, her birinin üzerine çizilen, biçim verilen ne varsa her şeyi; sloganları, küfürleri, deyim-deyişleri, amblemleri, renkleri, duyuların ve duyguların gücünü hiç ama hiç ihmal etmeyerek, yazı mı tura mı oyunu gibi iki yüzü de çoğaltılabilir mecaz alış-verişine *Moskof* un Türk düşüncesinde neden cedelci bırakılabildiğini sormak ve incelemek içtenlikli, incelikli ve daima madenî olmalıdır. Bu tavır, Türkiye merkezli tarihî Türk mecazlarının, *Moskof* gibi kültürel ikonik mecazların yakan güneşi değil, aksine vuran gölgesinde serinkanlı incelemelerle mümkündür. Nesnellik tarihçi için zordur ama Türk gölgesinde serinleyerek, Osmanlı şebenderlik ağının da stratejik kenti *Odessalı* = *Hocabeyli* Adolf Barjanskiy’i dinleyerek, Rusya için çöken zamanı hüznü, kızgın ve yorgun duyarak, üzerine düşünmekle mümkündür. Yalnızca Osmanlı hudutlarında biçimlenmemiş, Türk ve Rus düşünce tarihi ve siyasi, toplumsal ve ekonomik düşünce tarihi yazımı, bu yazımın en uzun kısmını da oluşturmuş (1300-1922) Osmanlı tarihi bakımından özellikle önemlidir.

Rus ve *Moskof* fosil sözcüklerinden *Rus* kalıcı iken, alegorik *Moskof* ise Türk yazar, şair, ozan diskurunda, halk muhayyilesinde, folklorunda, deyim ve deyişlerinde muhkem yerini korumaktadır. Her ikisinin de anlam alanı ve simgesel rejimi, iki ulus, iki politik toplum, iki dil, dili işleyen ve yorup yorumlayan yazarları, düşünürleri, bilginleri ve sanatçıları, olmazsa olmaz gazetecileri, politikacı ve bürokrat seçkinleri, “çayırın arslanı tarih”e atıfla kuşak kuşak var oldukça yeniden ve yeniden tüm mecazî ve maddî gerçeklik canlandırıcılarıyla sözlüklerdeki yerini kuşkusuz hep koruyacaktır.

İÇ AD – DIŞ AD İLİŞKİSİNDE AD VEREN “RUSYA”, TARİHİ SÜREKLİLİK VE TÜRKÇEDE DEVLET ADLARI: RUSYA FEDERASYONU (RF, 1991), SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETLER BİRLİĞİ (1922, SSCB)

Bütün özel adlar kimlik bildiricileridir. Bu gerçek, formel olarak dilden dile, ulustan ulusa, yani atf dilin değişen yazılı formlarına (yazım kuralları ve standartları) bağlı olarak devletten devlete atf çağ ve devreden çağlar içinde devletler arası ilişkilerin türü, niteliği ve şiddetine göre, yine o veya bu devletin değişen siyasi düzeni, devlet ad ve siyasi unvanlarıyla beraber adlandırma sorununu karşımıza çıkarmıştır.²⁷ Çağdaş Türkiye Türkçesinde yerleşik ve standart yazımıyla *Moskof* üzerine yapılacak kısa bir etüd bile uzun ve birbirine devreden tarihî ve modern yeni; endüstriyel (19. yy) çağ gelişiminin de izini sürerek sosyo-politik ve kültürel geçmiş bilgisini adlandırma sorununda şart koşar:

Nitekim *Rusya Federasyonu* adıyla (akronimi RF, 1991-) *yeniden* devletler sistemine dâhil olmuş olsa bile, ister Rus soyundan olsun, ister Rus olmayan başka uluslar, toplumlar ve devletler nezdinde bu devletin ve onların vatandaşlarının, yerinde ve bağlamına göre (modern) *Rus* ve *Rusya* biçiminde ‘kısa adı’yla adlandırılması herhâlde şaşırtmaz. Büyük Rus yazar Lev Tolstoy (1828-1910) ve dev külliyatı, bu yüzyıldaki tüm diğerleri, hatta Rus olmasa da ona mal edilenler, en eski veya en erken tarihli Rus (Elyazma) Yıllıkları ve Vekayinâmeleri, müstensihî Keşiş Lavrentiy’in adı ve 1377 istinsah tarihiyle *Lavrentyevskiy* veya Kurat’ı izleyerek Türkçede *Lavrentyev* nüshası, yine adını keşfedildiği Kostroma’daki manastırdan almış, takribî 14. yüzyıl sonu ve 15. yüzyıl başına tarihli *İpatskiy* veya *İpatyevskiy*, Türkçede *İpatyev* nüshası örneğinde (Kurat, 1987, s. 57-58 vd.) olduğu üzere,²⁸ bunlar ve diğer tarihî kişiler (siyasi, askerî vd.)

²⁷ Tipik örnek olması bakımından iç ad-dış ad sorununa da ışık tutmak üzere Türk etnonimi incelemeleri içinde *Kıpçak, Kuman* verilebilir. Bu konuda bkz. Kononov (2000, s. 518-526)

²⁸ Lavrentyev ve İpatyev nüshaları olarak en eski Rus vekayinâmeleri (*Letopis*), Türkçede yine Kurat tarafından “Başlangıç Vekayiname” olarak adlandırılmıştır (1948). Bu vekayinâme aynı zamanda bugün geçerliliği kalmayarak yazarı olduğu bilgisi yanlışlanan vakanüvis ve başka yapıtları olan keşiş Nestor’a atfedilerek “Nestor Kroniği” olarak da adlanmıştır. “Başlangıç Vekayinâme” İngilizcede ise *Primary Chronicle* olarak karşılanmıştır. İlk kez 1930’da (Lavrentyev nüshası) Samuel Hazzard Cross tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Birer kompilyasyon olan bu iki nüsha, kolofonuna (Silvestr) göre ise, Slav İncelemeleri’nde artık asıl dili Rusçadan ötürü (neşirler) ‘*Povest’ Vremmenih Let’* (PVL) adından İngilizceye *The Tale of Bygone Years* olarak çevrilmiş, Türkçede de *Geçmiş Yılların Hikâyesi* olarak karşılanmıştır. Bu vekayinâmeler,

ve yapıtlar, gerek emperyal gerekse Sovyet tarih yazımının ideolojik değerleri üzerinde dönemlendirme – adlandırma sorunlarıyla Rus tarihi kaynakları artık, bu devletin varisi olduğu eski *Sovyet, Sovyetler Birliği, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği*, harf kısaltmasıyla SSCB koduna değil, dönüm noktası olarak ister Ekim Devrimi (1917), ister Sovyet öncesi (1917-, 1922) 20. yüzyılı (1900) başlangıç alıp, takvim zamanını geriye sararak bu son yüzyıldan önceki tüm çağlara (yüzyıl, asır), çeyrek yüzyıl, yarı yüzyıl, yüzyıl, beş yüzyıl, binyıllık dilimlerle, daha geriye, en geriye bağlanacaktır. Neticede uzun tarihte bir ‘Rus’ Devleti’ ve dolayısıyla 862 yılını, yani *Povest’ Vremennih Let’*’e göre ‘Vareglerin ‘Rus Yurdu’na Daveti Efsanesi’ne dayanıp bir ‘Rus’ Devletliliği’ (*Rus’ state, Russian State, Russian statehood...*) vardı düşüncesinden başlayarak şu zaman cetveli ve olayları sıralanır:

– Rurik sülalesinin ‘Rus devleti’nin ilk Rus sülalesi olarak iktidarının başlaması (862), Novgorod’un zaptı, Kiyev’in zaptı (naip Rurikler’den Oleg tarafından) ve taht merkezinin Kiyev oluşu ve *Kiyev Rusyası* devrinin başlaması, Rurik oğlu İgor’un tahta çıkışı (912). İgor oğlu Svyatoslav’un (965-973) pay edilen topraklar ve taht mücadelesine giren üç oğlundan ‘aziz’ lakabı verilecek Vladimir’in (980-1015) diğer taht müddeileri ve Kiyev üzerinde galip gelmesi ile Kiyev Rusyası’nın Hristiyanlığı *Bizans* tahtı vasıtasıyla kabulü (988, Kiyev’in metropolitlik statüsü) ve Bizans dinî ve siyasi kültür dairesine girişi (*Krillika* adıyla Slav dillerine ve ‘Rusça’ya uyarlanan yazı sisteminin kabulü (dinî vs. edebiyatın erken çevirileri, kilise ve manastır ağı inşa edilmesi), dolayısıyla 10-12. yy. *Kiyev Rus’*,

– 11. yüzyılın 2. yarısı ve sonrası, mücadele ettikleri Türk soylu Peçenek – Uzların ardılları olarak bu kez Cengizliler öncesi ‘Bozkır’a nihai ad veren Türk boyu Kuman-Kıpçaklarla Rus-Slav knezlikleri mücadelesi,

– Kiyev Rusyası’nın dağılması (12. yy. sonu), Yaroslav’ın (1019-1024) ölümü sonrası veraset usulü (*udel’* rejimi) ile ‘Büyük Knezlik’ müessesesi Kiyev’de olmak kaydıyla oğulları arasında toprakların paylaşılması, *Rus’ Knezlikler dönemi*,

– ‘Moğol’ = ‘Tatar’, sıklıkla Moğol-Türk denkliğiyle Türk tarihi bakımından Batu’nun Batı Seferi sonrası (1237) ‘Kıpçak Bozkırı’nın (*Deşt-i Kıpçak*) son Türk egemeni olarak *Âl-i Cengiz* sülalesi (veya *Cengizli*), Cuci Ulusu, Altın Ordu Devleti egemenliği ve idaresinde

Kiyev Rusyası ve Doğu Slavları kadar Orta Çağ Türk tarihi için de önemli sayılabilecek değerli elyazma yıllıklardır. Vakanüvis Nestor tartışmasını da içinde alarak ve Lavrentyev nüshası çevirisi için daha geniş bilgi için bk. Cross ve Sherbowitz-Wetzor (1953, s. 3-50).

Rus knezliklerinin vassal varlığı (Emperyal Rus tarihlerinde önce-sonra ilişkisinde ‘bir dönem’i (*domongol’skiy*) işaretlemesi), 1242 Aleksandr Nevskiy’in ‘Alman’ atf anlamı hep beslenerek (I. ve II. Dünya Savaşları) *Töton*larla (Töton Şövalyeleri) ‘‘Buz Üstü Muharebe’’si, 1380’de Büyük Knez Dmitriy *Donskoy*’la, *Kulikovo*’da ilk kez Altın Ordu’nun yenilebilir olduğunu Rusların görmesi,

– ‘Büyük Rus’ (*velikorus*, *velikoros*) ayırımında Kiyev Rusya’sının dağılmasıyla Vladimir-Suzdal’dan Moskova’ya ‘büyük knezlik’ müessesesinin el değiştirmesi (1328) ve *Moskova* [*Büyük*] *Knezliği*’nin (1147-, *Velikoe Kniyajetsvo Moskovskoe* veya Latince *Magnus Ducatus Moscuensis*), bu kente (ırmak sistemine) nispetle ‘Moskova’nın ‘yükselişi’, *Moskova* [*Büyük Rus*] *Devleti* (‘Moskova Çarlığı’) (1462-1689), 1462-1505, III. İvan’ın tahta çıkışı,

– Altın Ordu egemenliğinden çıkış (1480) işaretleriyle, bu devletin zayıflaması ve yıkılışıyla veraseti üzerinde kurulan Cengizli Türk Hanlıkları sırasında ‘Moskova’nın Kazan Hanlığı’yla mücadelesini kazanması (1437-1552) ve Osmanlı Devleti’nin süzerini olacağı ve ‘Kefe Beylerbeyliği’ olarak yöneteceği Kırım Hanlığı (1441-1783) ile ilişkileri de dikkate alınarak,

– Moskova Büyük Knezleri’nin 1547’de daima ilk kez *Çar* unvanını resmen kullanışı (Moskova Büyük Knezlik tahtında ilk kez *Çar* unvanıyla taç giyme ve kullanan olarak IV. İvan (1533-1584), ‘Moskova Çarı’), 1552 Kazan’ın işgali, 1556 Astrahan’ın işgali, 1558-83 Livonya Harpleri, 1565-72 *Oprıçnina* rejimi, *Boyar* ailelerinin taht yapıcı karakterinin zayıflaması, 1571 Moskova’ya Kırım Hanlığı’nın seferi ve Moskova Yağması, Yangını, 1582 Yermak Kazakları’nın (Rus) Sibirya Seferi,

– *Rus Çarlığı* veya *Rusya Çarlığı*’nın 1603-13 ‘Fetret Devri’, *Rurik* süalesinin sonu ve *Romanov*ların zaferi, Çar Boris Godunov’un yenilgisi (1598-1605) ve Mihail Romanov’un tahta çıkışı,

– *Rus İmparatorluğu* veya *Rusya İmparatorluğu*’na yükseliş, Çar Büyük Petro’nun (1682-1725) 1721’de *imparator* unvanını taşımamasın resmîyet tarihi²⁹ (bu tarih takribî olarak *Rus*’un uluslaşma

²⁹ Yukarıdaki kronolojik ve belirleyici olay-olgu ve oyuncu şemalaştırması Kurat (1987) temelinde yapıldı. Hepsî genel-geçer, kabul gören, modern tarih vd. disiplinlerde az-çok birleşmiş, siyasi ve diğer alanlardaki tarihyazım ve diskurlarında Rus’, Rus – Rusya iç tarihî uluslaşma ve devletleşme süreçleri, bunların dönemlerinin biçimsel adlandırma tasarruflarıdır. Hepsî için yazıldığı/basıldığı tarih itibarıyla Sovyet ve Rus (emperyal), Osmanlı-Türk ve Batı Avrupalı ve diğer Slav, Slav olmayan ulusların primer ve sekonder

sürecine atf anlamlı değerlendirilerek de ilişkilendirilir), *Rusya* adıyla devletleşip büyüme, *Rus*'un 'ana yurdu'ndan (?) yayılması, uzun ve dallarının modern ulusal tarihlerine (genellikle yönere bırakılarak Batı, Doğu, Güney, Ukrayna vd.) bu genel-geçer kronolojinin sabitlenmesi süreci; SSCB dönemi ve varisi olarak şimdiki Rusya Federasyonu.

Devlet kişiliğiyle birlikte devlet ve toplum sistemi ve düzeni, eski sık tekrarda *şekl-i hükümet* olarak karşılanan krallık, mutlak veya meşrutî krallık, cumhuriyet gibi rejimini ve siyasi unvan değişimini de göstererek, atf ulus Rus'un devletleşme tarihi aşamalarının uzun ve ağır tarihi mirasını taşıyıcı olarak her şey 1991 dönümünde, artık bugünkü Rusya Federasyonu'na yazılıdır. Dolayısıyla Türk yazılı ve sözlü belleğinde ve tarihî diskurlaşmalarında basitçe *Sovyet sonrası* (= *Post-Soviet* İng. ve sair dillerde) eski Sovyet düzenini taşıyıcı tarihi eski ve fakat bu yeni devletin Rusya Federasyonu (*Russian Federation* İng. ve sair diller) adında da saklı *Rusya*'dan da ötürü kısaltıp yalnızca *Rusya* demek sıradandır; yazar, gazeteci, bürokrat ve tek başına Türk dili konuşuru açısından işe yarar ve kullanışlıdır. Keskin dizge-düzen değiştirici, politik, toplumsal ekonomik ve kültürel değişimin de ilercî kopuşlarına (Ekim Devrimi, Türk Devrimi) karşın, ulus ve devlet eksenli adlandırılmada tarihî süreklilik ve toplumsal, politik iç taraflar için kolektif ulusal bellek kıstası mutlak belirleyicidir. Bu bellek unutmama-unutturma, unutturma-unutturmama zıt eylemliliğine güdümlü ve güdümlü çalışır ve bütüncül olarak zihnen kodlanan özgün bir gerçek uluslaşma ve dolayısıyla devletleşme tarihidir. Dolayısıyla *Rus* uluslaşma ve devletleşme gelişimini süreç olarak, *Moskof* için eksen Osmanlı ve öncesi, Osmanlı-Türk'ü de içererek *Osmanlı olmayan* tarihî Türk-Rus karşılaşmaları ve bağlaşımlarını da yukarıda verilen basit şema uyarınca dikkate almak gerekir.

Bu noktada *Moskof* adı, geç tarihli olarak yazılı kayıtlarda görünür olan, *eski* veya *erken* gibi sıfatlar ve özel yazımıyla *Rus*' adına nispetle de modern *Rus* etnonimini (Krill Rus imlâsında *Russkiy*, *Русский*)³⁰ dışlamadan ve örtmeden Türk dilli siyaset metinlerinde

tarihbilimsel kaynakları ile doğrudan arşiv belgelerindeki dillerinde kavramların gerçek anlamları ile atf anlamları arasındaki farkları gözetip terminolojik olarak kullandığından Akdes Nimet Kurat'ı dikkate aldım. Kurat (1987) (2. Baskı, 1. Baskı, 1948).

³⁰ *Rus*' ve *Rus* biçimde yazım ve kast edilen anlam farkıyla *Rus* etnonimi üzerinden modern Rus ulusal tarihî gelişimi (esasen Altın Ordu egemenliğinden çıkarak Moskova Büyük Knezliği dönemi ve sonrasına tahvil edilir) ve dolayısıyla Rus kök-köken sorunuyla da bağlantılı olarak 'Vareg'i (= Vareng, son zamanlarda bu varyant da Türkçede tarihçiler arasında, Batılı referans

hep yan yana gelebilmiştir. Bugün tüm dillerdeki karşılıklarını bulmuş³¹ modern standart *Rus* ulus adının da Rusya Federasyonu'nun hem modern etnik *Rus* hem de farklı tarihi kök-köken, din ve mezhep aidiyetleri, başka kıstaslarla beraber bir nüfus cetvelinde *Rus olmayan* yurttaşlar topluluğu olarak egemen topraklarında (*territory*) yaşayan tüm toplumunu içererek siyasi ve hukukî anlama kavuşturulduğu görülür. Bu keskin ayrımları Rusya Federasyonu'nda *Rus olmayanların* tarihi etnonim ve toponimlerinin varlığı ve kayıtlı (bilimsel vs.) resmî aktüel ve tarihi geçmiş bilgisi yanında, kuşkusuz 18. yüzyıl ve sonrası *Rus-Büyük Rus benmerkezciliğinden* beslenen emperyal, Sovyet-Rus tarih yazımı, ulusçu ve karşıt kuramlarla bu aktüel devlet adının ulusal, uluslararası yazımında süreklilik bularak belirginleştirebildiği *Russkiy, Rossiykiy* ayrımının da olduğu burada belirtilmelidir³².

Bu noktada yapılan değerlendirmeye *Rus, Rusya ve Rusya Federasyonu* adları üzerinden tarihi süreklilik kıstasına göre ispata taşımak güç olmaz. Bugün uzun ve resmî adıyla Türkçede atfı anlamlı olarak *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği*'nin veya yine kısaca *Sovyetler Birliği*'nin Türkçedeki harf kısaltması (akronim) *SSCB*'dir. Bu devletin de bu adla kuruluş tarihine bağlı olarak tüm dillerde harfi çeviri yoluyla uzun biçimi ve akronimiyle standartlaşmış karşılıkları, atfı “yeni devleti” de resmen tanıma ve devletler arası sisteme tedricen girişile beraber oluşmuştur. Fransız *URSS: Union des républiques socialistes soviétiques*, İngiliz *USSR: Union of Soviet Socialist*

kopyalama yoluyla görülmekte) de içine alan tartışmalar açısından bk. Picková (2008); Picková'nın “Were the Varangians Really the Founders of the Rus'ian State?” adlı makalesinin başlığında geçen İng. sıfat *Rus'ian* kullanımına dikkati çekiyorum; ayrıca bk. Stefanovich (2016); Pritsak (1977); Riasanovsky (1962); Riasanovsky (1947). Uzun uzadıya sorun yapmasa da (çünkü tartışmalar daha geç başlar) *Vareg* adının ve neyi kapsadığının genel kabulü, terim düzeyinde, anlam açıklamasıyla Türk tarih edebiyatına mal edilmesi bağlamında bk. Kurat (1987, s.16-18).

³¹ İmlâ olarak ve sözcük türlerine göre değişerek İngilizce *Russian*, Fransızca *Russe*, Almanca *Russe*, Lehçe *Rosyjski*, Sırpça *Ruski* (harf çevrimi, Krill alfabesinde), Çekçe *Ruština*, Slovakça *Ruský*, Türkçe *Rus* vd.

³² Bu başlı başına bir konudur. Rusçadaki bu ayrım Çağdaş Türkiye Türkçesinde yoktur, fakat ne mutlu ki Osmanlı Türk evrakı ve ondan intikal ederek Cumhuriyet döneminde yer adı (kent, köy vs.), ‘ülke’ (devlet adına atıfla da) adı üzerinden, Osmanlı sınırlarına sebepli girdikten ve ilişkiye resmen başladıktan sonra, tanıdıkça bildikçe Rusya nüfusunun soy vs. farklılık ve çeşitliliğinin göstergesel terimi erken tarihli olarak ‘Rusyalı’, ‘Rusyalı’ (varyantları) ve ‘Moskovlu’ (varyantları) olmuştur. *Rus* adının biçimlenmesinin tarihi olarak diller-kültürler arası adlandırma komplikasyonlarını ve *Russkiy, Rossiykiy* ayrımını da dikkate sunan bir çalışma için bk. Kamusella (2012).

Republics vd. Latin alfabesine aktarımda SSSR, Rus Krillinden *CCCP: Soyuz Sovetskih Sotsialistischesih Respublik*.

Bu yeni devletin adı, Türkçeleştirmeye bağlı olarak uzun ve kısa versiyonuyla kullanılıp adlandırılmazdan önce dalgalanan bir geçmişe sahiptir. 1923 öncesi gerek Osmanlı payitahtı İstanbul (1918-), gerekse Anadolu Ankara hattında (1918/19-) henüz Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) açılmadan (23 Nisan 1920) ve iktidar henüz tam olarak ele geçirilmeden önce İç Savaş (1917, 1918-1922) hâlindeki *Bolşevik Rusya* ve yeni başkenti olarak 'Moskova'yla ilişkiler başlamış³³ ve Cumhuriyet öncesi ve sonrası resmî ve bu düzeyden de biçimleşerek hususî (şair, yazar, gazeteci, bilgin: müellif, mütercim ayrımlı) Yeni Evrak'ta (19. yy-), *Yeni Rusya* devletini teşkil edecek olan bu siyasi egemen güç ve örgütle, yani *Bolşevik* (Fırka / Parti ve İç Savaş Rusyası sahtındaki 'sovyet' örgütlülüğü) ile devletin resmî adının birleştirilmiş olduğu açıktır. Varyant eski iç adları, Bolşevikler tam iktidar olduklarında, kullanılmaya ancak bir süre devam etmiştir. Bunlar bugün atif devletin (SSCB) kullanımından düşen Türkçe eski adlandırmalarıdır. Aşağıdaki tüm örneklendirmelerde 1917 (Ekim) Bolşevik Devrimi sonrası, 1917, 1918-19, 1920'li yıllardan başlayarak hatta gitgide Türkçeleşerek 1950'li yılların *siyasi, askerî ve diplomatik resmî* Türk devlet evraki (standartlaşmanın asıl kurumları), yazar-çizer aydın seçkinlerin - gazetecileri de asla ihmal etmeyerek- politik ve ideolojik açıdan çatallaşmalarına bağlı olarak nesnel ve öznel tasarrufları, Sovyet ve Batı tarihçiliklerinin terim kullanımlarını çeviri yoluyla artarıcı, bilimsel ve terminolojik bilgilerinin ara yüzü veya doğrudan asıl dilden (Rusça) akış düzeyi (kaynak dilden hedef dile : Türkçede

³³ Nitekim burada resmî zaman kıstası Moskova Antlaşması (16 Mart 1921) ve bunun Fransızca metnidir. Fransızca nüshasında, birbirini "resmen" tanıyacak ve ilişkiyi ileri düzeye de taşımak üzere atif-hedef hükümetin tam adı "*Le Gouvernement de la République Socialiste Fédérative des Soviets de Russie*", TBMM Hükümeti ise "*Le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale de Turquie*" biçiminde geçer. Fransızca nüshada, Osmanlı ve Çarlık devri geçmişini de yüklenici çerçeveler ilgili maddelerde "*La Russie*" adıyla (iki temel kıta adında tarihi idari ve sosyo-kültürel, çok-uluslu emperyal çerçeveye yerleşerek-mülkî birimler, küçükten büyüğe vilayetleri içinde olarak- ayırım göze çarparak, eski haritalarında da raptedilerek yer bulacaktır: *La Russie d'Europe* = Avrupa Rusyası, *La Russie d'Asie* = Asya Rusyası). Bkz. T.C Dışişleri Bakanlığı web sitesi; https://www.mfa.gov.tr/data/Kutuphane/Kurucu_Anlasmalar/1921-moskova-anlasmasi-fransizca.pdf (Erişim: 21/11/2022). Türkçe ise "Rusya Sovyetleri Federatif Cumhuriyeti", Avrupa Rusya'sı, Asya Rusya'sı ibareleri ise "*Avrupa-yi Rusî*", "*Asya-yi Rusî*" biçiminde (Türk ve Rus üsera tahliyesi ve iade şartları bahsinde, madde 13) karşılanır. Bk. Yavuz (1992, s. 17-22).

terim/kavram üretme iradesi) ve içeriği dikkate alınmalıdır. Ayrıca resmî ve gayiresmî siyasi evrak, başta diploması evrakı, SSCB olarak ikili ve uluslar arası tanınma süreci (1922-), üyesi olunan ve uluslar arası düzeni temsil eden bağlayıcı kurumların standartlarının karşılıklı yazışmalarda yerli yerine oturması gibi (İki Savaş Arası Dünya: 1918-1939) çok temel gerekçeler Türkçede de adlandırma sorununu belirler.

Nitekim yukarıda vurguladığımız ad-adlandırma bahsinde *Rus*, *Rusya* adının, eski-yeni devlet adıyla tarihi kalıcı sürekliliğini gösteren özgün metin Yusuf Akçura'nın (1876-1935) tam adıyla *Taht-ı Hazret-i Mülkâne'de Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üsere Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu* (Matbaa-i Orhaniye, Dersaadet, 1335, kapak dışında 108 s.) olabilir.³⁴ Siyasi Türkçü ideolog sesinden gelen bu *Resmî Rapor*, resmî vazifesi bir tarafa, çağının çığılığı, uğultusu ve gürültüsü kadar, Rusya egemen ve mücavir coğrafyası üzerinden Türk ve Türk olmayan sosyalist (varyantları) ve ulusçu devrimci, karşı-devrimci, liberal vs. etkileyici seslerini tiz ve pesten duyurur. Rapor an-tarih ayna metindir.

Metniyle Akçura'nın yazar, gazeteci, başta *müverrih* ve nihayet iki yakada hudut aşarak Osmanlı Devleti ile Rusya'da, İki Devrim Arası'nda ise (1905-1917-, 1908-1918-1919-) örgütçü siyaset adamı olduğu hemen anlaşılabilir. Metin, iki 'tarihî hasım' emperyal devlet yıkıldıktan sonra da velut düşünür ve siyasi yazar kaleminin şeylere, olaylara, olgulara, kişilere, coğrafyaya ad verme (mevcut adı kullanma ve tercihli kullanımlar), kavram, terim kullanımı ve nitelemedeki özel (müverrih, kayıt, an, tarih zaptı) titizliğini gösterir güçtedir. 'Eski rejim'i (özel adıyla *Çarlık*, İmparatorluk, Rusya'ya özgü biçimleşecek ölü doğan 1905 Meşrutî Krallık ve sonra Cumhuriyet: 1917 Şubat, Geçici Hükümet(ler) ve 1917 Ekimi ve sonrası) yıkılmış bir *Rusya*, 'Sovyet' (*demonim*) olduğunda (ülke, devlet adı ile soy, dil, din vs ayrımların üzerinde yalnızca 'yer' işaretleyici ad: *sovyet bayrağı*, *sovyet işçisi*, *sovyet tarihi*, *sovyet köyü*) dahi bu saklı tarihî adının hep korunmuş olması, yazarının *Rapor* başlığında, doğal olarak hâlâ I. Dünya Savaşı (1914-18) sürerken ve hemen ertesi 'Rusya' olarak kalması, bunun yanında eski-yeni mükerrer olarak 'Devrim'le beraber İç Savaş sonunda ancak tam iktidar olacak olanların (Bolşeviklerin)

³⁴ Bu mühim *Rapor* üzerine ilk bilimsel çalışma için bk. Metin (2005, s. 31-53). *Türk Yılı 1928*'deki otobiyografisinin çevrim yazısı, göreviyle ilgili bazı Kızılay Arşivi belgeleri ve başka özel fotoğraflar, *Rapor*'un asıl metni (108 s.) ve çevrim yazısı, nihayet Yusuf Akçura hakkında *Giriş*'le beraber bir kaynak belge yayın için bkz. Karal Akgün ve Uluğtekin (2009). İlgili yayının *Giriş*'inde C. Metin'in makalesinin ve derginin adı yanlış belirtilmiştir. Bu makalede, *Rapor*'un aslı denetlenerek çevrim yazı sayfalarına atf yapılmıştır.

kaydıyla yeni devletin erkenci olarak resmî adının da *Rapor* metninde kuşkusuz yer bulması şaşırtmaz. Rapor, gerçek yeni (bir) rejimin (İki ‘Gerçek Eski Devlet’in devreden nüfusu için de etkileri doğrudan yaşanarak), toplumsal ve ekonomik düzenin kuruluş sancılıyla tanıklanan bu ‘gerçek yeni devlet’in adının artık resmî siyasi ve hukukî adı da olmaya doğrultulu *Rus* doğasından; yani içerden, *Türk* dışardan ve fakat ‘iç’e çeşitli araçlarla nüfuz edilmiş olarak tanıklık eden yazılı zaptı ve raptıdır. Yazarının belirtilen sıfatlarla kimliğinden ayrı, onun I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası -en eski tarihe de uzanarak- saha olarak Mahallî İç, yani Tüm (Çarlık) Rusya’sı, asıl *Petrograd*, Moskova ile Kazan’ın doğusu ile batısından Urallar’ı doğal hudut sayarak Avrupa Rusya’sı, üsera karargâh ve kamp haritası, Rusya vilayetleri ve Sibiryâ gerçeğine; real-politik olarak ‘eski’ye kodlanan, “tarih olacak olan” Emperyal Rusya’nın (gerçek) yeni ad, yeni hayat, yeni dünya ve yeni düzeniyle ulusal-uluslar arası eksende var olmaya, *eski çarlık* topraklarını “ihya ederek” devam edeceğini / devredeceğini de adı Türk’te saklı olarak haber verir. Bu *Rapor*’da artık 1917, 1918 başlangıcında en eski tarihî gelişim aşamalarıyla “Eski Rusya” (Çarlık, Emperyal ve öncesi) ve “Yeni Rusya” (“Devrim Rusyası”, ‘Bolşevik Rusya’) karşılaştırmalı ahvâl bilgisine dönük hususî, nesnel ve öznel, stratejik sebepli an-tarih bilgi ve değerlendirmelerin bir arada olduğu yine anlaşılabilir. Yazım, disiplinler farklı anlamlarıyla terim, kavram (bilimsel), olay-olgu, kurum, kişi, rütbe-mevki, görev, yer adları, menzil, güzergâh adları, tüm topografya ve coğrafyayı haritalayıcı özel ad bildirimlerinin titizliği yazarın resmî görev ve yetkisine bağlanabilir olsa da, onun özgün kişiliği, siyasete vuracak derecede dil, tarih ve coğrafya disiplinlerinin bilimli modern bilgisi ve bilinci, didaktik bakışı ile de doğrudan ilgilidir. Osmanlı üsera kamp ve karargâh haritası Yusuf Akçura’dadır. O aynı zamanda ‘Rusya’yı, Rus’u tarihî ulus olarak yadsıyarak, hor görüp alçaltarak değil, tam da Kurat’ın “Osmanlı’nın küçümseme” gözlüklerinin sonuçlarını idrak etmiş bir “Osmanlı yurttaşı” olarak soğuk bilmek, bu *acaip yeni* ahvali (alt-üst ve zaman çöküşü) anlamak ve anlamlandırmak üzere aktüel olarak bilinç düzeyine taşımak ister. Hem formel hem de sahada informal mecralarla ve zaten deneyimli olarak bilmektedir. Türklerle, yalnızca Osmanlı’yla olmayarak harp etmiş, Türk tarihî yurtlarını da işgal ile tarihte genişlemiş ve yayılmış bir tarihî Rusya, emperyal eski ve modern yeni; 19. Yüzyıl ve sonrası bilgisinde onun zihni, aslında an-tarihi yönetmektedir. O aynı zamanda resmî ve resmî olmayan muhataplarının, kendisini de içine alarak eşitler arası, görevi icabı her rütbe, mevki, sınıf vs. optimum resmîyet ve diploması kıstasıyla var olduğunun da evrak duyarlılığıyla bilgiyi toplama, derleme ve sınıflama yapmak konusunda bilinçlidir. Görev ve yetkinin bu açıdan

en temel nesnel bir faktör sayılabileceği sabitse de nesnel ve öznel değer cetveli -düşünme ve yazma eyleminin sorumluluğu- bu tip görevlerde yazarın karakteriyle bütünleşerek öne çıkar. Herhangi bir rapor bırakmak istemediği anlaşılır ve bu görev için onun seçilmesi bile sebeplidir. Bu mühim siyasi resmî *Rapor*'un basılı metni, söz konusu devlet adının (SSCB) ve ilişkili yeni düzen (Devrim'le gelişen olaylar dizisi) içinde bile süren ve sürmeyen eskimiş varyant kullanımlarının en erken Türkçe kaydına örnektir (Osmanlı Devleti'nde Türkçe gazeteler, dergiler, sair basılı olmayan arşiv değerindeki Osmanlı devlet evrakı dışında).³⁵ Osmanlı-Türk (1908-1918, 1919-) bağlamında, yani Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve 20. yüzyıl devletler arası ilişkiler tarihi içinde İki Savaş Arası (1918-1938), 2. Dünya Savaşı (1939-1945) ve Soğuk Savaş (1947-1991) dönemlerini dikkate alarak, SSCB'nin yıkılışına kadar standartlaşması açısından bakıldığında bu adlandırma tasarrufları ve diğer kullanım biçimleri Türkçede *Rusya* sabit kalıp, kesinleşmemiş geçişgen özellikler taşır. Yusuf Akçura'nın murahhas olarak görev süresi kendi ifadesiyle "13 Kanun-ı sanî Sene 1918'den-1 Şubat Sene 1919'a kadar takriben 14 aydır."

1. Hemen *Rapor*'un başında ve metnin her yerinde yalın ve cümle içinde "*Rusya*'da bulunan üseraya vazife-i muaveneti ifa için *Harb-i Umumi devam ettikçe en müsait mahal, Rusya'ya komşu olan bîtaraf memleketler idi*" (Akçura, s. 44).
2. Titizliği, duyarlılığı ve yazımda tutarlılığı görmek bakımından I. Dünya Savaşı sırasında, adlandırması tepki olarak değiştirilen ve eski adıyla (1701-) Çarlığın payitahtı *St. Petersburg* metinde *Petrograd* olarak belirtilmiş, ihmal edilebilir sayıda (4 kez, 108 s.) bu biçimi yerine daima Rusça *Petrograd* (resmen 1914-1924) kullanılmıştır.³⁶ Metin en eski *Moskof* devrinden (Büyük Knezlik

³⁵ Bu başlıca bir konudur.

³⁶ Bu kent, 1924'te devletin kurucu önderinin soyadı (simgesel ad alma örneğidir) *Lenin*'e nispetle Rus Bolşevik devrim hareketinde bu kentin ayrıca önemine atfen *Leningrad* adıyla değiştirilmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında adı *Petrograd*'a çevrilmiş, taht, taç ve diğer alametler de kanlı bir biçimde devrilenken -emniyet bakımından- Bolşevikler başkenti Moskova'ya (Mart 1918) taşımıştır. 1991 sonrasında ise zaman iki yüzyıl geriye aşırılarak, Avrupaî diller arası ve fakat Cermen kök verenine bağlı olarak tekrar simgesel olarak, yani Avrupa temelli kültürlenmenin Rusya'daki iki ana mecrandan biri olan Alman etkisi üzerinden ve elbette düzen değişikliğini de göstermek üzere tekrar *St. Petersburg* yapılmıştır. Tabii *St. Petersburg* bir yapay-doğal kenttir. Neva ırmağının, Ladoga gölünü alarak, Baltık Körfezi'ne döküldüğü deltada Kuzey Savaşları için Çar Büyük Petro (1682-1725) tarafından inşa ettirilen kale ve katedralin adlarından adını alır ve yeni payitaht kente -dolayısıyla kent kutsanır-

ve sonrası) de intikal eden, Rus emperyal tarihçiliğindeki kullanıma bağlı olarak *Knezlik* ibaresinin yerine devlete de ad veren (Moskova Devleti), kenti ikiye bölen ırmak adına da nisbeten Eski Evrak'ta yazım varyantları olan *Moskova* kent adının Türkçedeki bu kalıcı versiyonunun, 19. yüzyıldan itibaren başlamış zaptını (s. 46) da vermiş olması bakımından tipiktir.

3. *Malmö* biçiminde uluslar arası standart okunuşlu ve Türkçedeki çevrim yazıyla bu İsveç endüstriyel liman kentinin iç ad olarak doğru yazımı (Malmö, İsveç): "*Malmö'de Osmanlı Şehbender-i Fahriyesi Mösyö Hideberg ile madamasının şehirlerinden geçen malul esirlerimize maddî ve manevî hayli muavenetleri dokundu...*" (s.47).
4. Murahhas olarak meseleyle resmen bağı ve ilişkisi olan temsilci devletlerin adlarıyla, kent ve yanı sıra coğrafi bölge (Rusya vilayet vd. büyük ve alt idarî birimler) adlarının standart yazımının kullanımına doğru bir evrilişin evrak zaptı da bu metinde izdüşümlü olarak görünür (Rusya'nın egemen sahası Sibirya, Danimarka, İsveç, Almanya, Avusturya, Avusturya-Macaristan, İspanya, Kopenhag, Berlin, Moskova, Kazan, Rus. Simbirsk / T. *Simbir*, Kastroma / Kostroma (ilki Rusça okunuşla), Ufa, Tombof, Toman, Penza / Penze (Türk.), Orenburg, Ekaterinburg, Nijni Novgorod, Astarhan, Çelyabinsk *Çilabi* olarak Avrupa Rusya'sındaki *Türk-Tatar* (bu yapay etnonim kullanımı Akçura tasarrufudur aynı zamanda) tarihi Türk ve Rus yer adlarının Türk / Rus biçimleşmeleri (Pek çok yerde).
5. *Türkiye* ve *Rusya* biçimleşmesinin (siyasi standart devlet, ülke, coğrafya adı) en eski ve en yeni, aktüel olarak saklı ve tipik kullanım örneği olarak henüz yalnızca 'Osmanlı Devleti'ne atıfla *Türkiye*, *Çarlık-Emperyal* dönemini alarak 1918'de, Savaş boyunca kesilen ilişkilerin yeniden tanzimi bakımından bu kez eski muktedir olan siyasi hükümete, yani Bolşevikler henüz tam iktidar olmadığından çok parçalı yapıya da atıfla *Rusya* tarihi ad sürekliliğinin sabit oluşu: "... *Türkiye-Rusya münasebat-ı siyasiyesinin inkitanda Rusya'da bulunan Osmanlı tebaasının himâye-i menafî İspanya Devleti'ne havale olunmuş ve*

bu ad tahvil edilir. Kurucu imparatoruna ve temsil ettiği değerlere atfen de payitahtın adı bütünüleşir. Bu tür eski-yeni payitaht / başkent adlarının değişikliğe tekrar tekrar uğraması, atf kentin simgesel ve uluslar arası mecazî anlam tarihinin metinler düzeyinde özel bir boyutudur. Bu noktada bkz. Metreş (2017, s. 33-48).

Petrograd İspanya Sefareti nezinde bir Osmanlı memuru da bırakılmıştır.” (s. 57).

6. Pek çok iç ad – dış ad ilişkisini, Rus ve Rus olmayan politik önel, nesnel, maddî gerçekliğe uygun ve denk adlandırma tasarrufunu yakalayabileceğimiz bir başka diskur örneği:

“Gerek karargâhlarla muhabere netayicine, gerekse diğer yollarla hasıl ettiğim malumâta nazaran, **Rusya**'da bulunan ale'l-umum esirlerin o sıralarda ahvâli şöyle icmal olunabilir: **Petrograd**'da “**Bütün Rusya Sovyetler Cemahir-i Müttefika-i İştirakiyesi**”nin (1) teessüsünü yani kuvve-i hâkimenin bi'n-nisbe **mutedil sosyalistler** elinden **Azamiyetçi Sosyalistler** yani **Bolşevikler** (2) eline geçmesini müteakip, **Rusya**'da mevcut esirlerin cümlesi resmen azad olunmuştur. Üsera böylece her türlü kayıttan kurtulunca **Hükümet-i Cumhuriye** (3) bunların hayat ve maişetlerini temin vazifesini de üstünden atmıştır. Esir de diğer efrad-ı ahali gibi serbest say ve sanatla hayatını ve maişetini kazanın, denerek eski hükümet zamanında esirlere verilen miktar-ı muayyen maaş tamamen kesilmiş ve ancak iş bulamamak dolayısıyla karargâhlarda ikamete mecburiyet gören üseraya zabıt ve nefer farkı gözetilmeksizin bir miktar erzak verilmekte devam olunmuştur. Lakin bu mukarrerat, karargâhların cümlesinde aynı intizam ve katıyyetle tatbik olunamamış, **Kızıl Ordu** (4) efradından tayin olunan karargâh kumandanlarının tabiatı mukarreratın tatbikinde mühim bir amil olmuş ve **Sovyetler** idaresinin (5) ilâmnından biraz sonra ötede beride yeniden yeniye hükümetler tahaddüs ettiğinden iş karışıkça karışmıştır. **Sovyetler Cumhuriyeti**'nin (6) mukarrerat-ı mebhusesinden zabitan bi'tabi efraddan ziyade mutazarrır olmuştur” (s. 67)³⁷.

³⁷ Akçura'nın Rus-Rusya 1905-1917 arası politik ikliminin önce içinde, sonra Türkiye'ye gelerek *Türk Yurdu*'nun (ve Türk Ocağı, 1911) teşkilıyla yaşamında başka bir evreye girdiği bilinir. Onun muharrir, müverrih olarak Siyasi Yazı ve Makale külliyyatı, bu noktada Osmanlı 1908 matbuatının imkânıyla *Sırat-ı Müstakim* ve başkalarında yazdıkları, kitapları dışında, vurgulandığı üzere terim-kavram kullanımını yeniden ispata taşıyan şu ifadeleri dikkate sunuldu: Atıf bahis, Rus I. Duma'sına (1905) Rusya Müslümanları (veya Türkleri) temsilini oluşturan iç örgütlenme sürecinde (Rusya Müslümanları Nedveleri) kurulacak olan **Rusya Müslümanları İttifakı** = **İttifak-ı Müslimîn Fırkası** (Partisi) üzerinden okunmalıdır. Metinde daima *Duma* kullanımı, okur için eş-anlamlı yerleşik ad olarak *Meclis-i Mebusan*'dır ve Müslümanların örnek aldığı, beraber hareket ettiği baş harf kısaltmasıyla **KD** ve *Kadet* okunuşuyla Конституционно-демократическая партия, harf çevrimiyle *Konstitutsionno-demokraticheskiye partiya*, aynı partinin İngiliz ve Fransız versiyonu ise, sırasıyla *Constitutional Democratic Party* ve *Parti Constitutionnel démocratique* = *Parti constitutionnel démocrate*'tir. Avrupa örneğinde meşruiyet tarafları liberal Rus partisinin bu adını Akçura'nın maddî olarak -Fransızca ara yüzülü- yazıp bağlamca ve yerinde çağrışımli anlam aktarma ile *avam*, *avamî* = *demokrat*, *demokratik* yapması dikkate değer: “...Yakında açılacak ve tamamıyla **meşrûfî bir devletin Meclis-i**

Diskur parçasındaki iç numaralandırmalar dikkate alındığında **Sovyetler Birliği** adıyla standartlaşacak devletin çekirdek kuvveti veya örgütünün Cumhuriyet öncesi erken evrakta bu arkaik adın ilk olarak belirtilmesidir (1). Bu ad (1), **Türkçede iç ad** olarak, lafzî harfi ve müsavi çeviri tasarrufu sayılmalıdır. Osmanlı ayrımı önemsizleşerek Türk muhitine ve Türkçeye göre bu özel Rus iç kodlu dış adın Osmanlı-Türk evrakında erken zaptı, bu ve diğer lafzî-harfî ve mecazî ve yanı sıra çağrışımlı anlama dayalı çeviri eski kalıpların kullanımdan düşerek, (2) **aynı zamanda Bolşevik - Menşevik** standartlaşmasının yerleşmesi. Nitekim *Menşevik* karşılığında *'Mutedil Sosyalist'*in tercih edilmesi, metinde *Menşevik* adı kullanılmamıştır.³⁸ *Azamiyetçi Sosyalist* kavramını eş-anlamlı üretirken açıklama ihtiyacıyla asıl Rusça siyasi ve sair demonim sözcük-terim olarak *Bolşevik*'in özellikle belirtilmesi. (3) Bolşevik hükümeti değil de henüz Şubat Devrimi'nden Ekim'e (1917) iktidar olan 'Geçici Hükümet'i (Hükümetleri) karşılar. Savaş boyunca, Çarlık, devlet ve hükümetine tahvil ve hem de eski rejime atf ise 'eski

Meb'ûsân'ına benzeyecek Duma'ya a'zâ seçebilmek için Tatarlar düşünmeye başladılar ve Petersburg'da bir kongre yapmayı kararlaştırdılar. Onda artık üç, beş maddeden ibaret karârlarla iktifâ edilmedi. Bir parti, bir fırka nizamnamesi kaleme alındı. Mevcûd mevâddı 72 mâdde idi. Bu, bir dereceye kadar Rusların Konstitusyonalist Demokrat yani meşrûtiyet-i avâmiyye dedikleri partinin programına yakın idi. Âdetâ ondan intihâl edilmişdi. Muvakkat kabul edildi. Ve aynı zamanda intihâbâta Konstitusyonalist Demokratlarla birlikte harekete karar verildi. Bu karâr, müsib çıktı. Müslümanlar otuz meb'ûs gönderebildiler. Ve Duma'da da Rusya Müslümanları bir parti teşkil edebildiler." Akçura Oğlu Yusuf Bey (10 Haziran 1909 / 28 Mayıs 1325, s. 200).

³⁸ II. Meşrutiyet'in gazete dilini de göz önünde tutarak Osmanlı İstanbul basınında 1917 Ekim Devrimi yansımasının bir boyutlanması olarak Lenin'in retorik-diskurla figürleşmesi ve bu bağlamda *Sabah* gazetesinin 13 Kanun-ı evvel 1917 tarihli sayısında yayımlanan "Lenin Kimdir" başlıklı yazıda geçen (Toprak, 2017). Rus-Rusya iç sosyalist ve Bolşevik tarihine yerleşen ad temelli politik kavram aktarımları (kimi çok muhtemel ki Fransız ara yüzüyle mal edilmiştir) belirtilebilir: 1895-1897 arasında, St. Petersburg'da Lenin ve arkadaşlarının kurduğu (Rus bağlamında örtük kavram sosyal demokrat = marksist) *Amele Sınıfının Hürriyeti İçin Mübareze İttihadi*'nin 'cemiyet' adındaki *amele-hürriyet-mübareze-ittihad* eskicil olup bugün *işçi-kurtuluş-mücadele-birlik* ile karşlanır: *İşçi Sınıfının Kurtuluşu İçin Mücadele Birliği*. İngilizce ve Rusçadan uygunlaştırılmış olarak Carr'ın *Bolşevik Devrimi* adlı önemli İngilizceden çeviri kitabındaki kullanımı esas aldım (2002, s. 17). *Rus. Soyuz borbi za osvobozdeniye raboçevo klassa* Союзa борьбы за освобождение рабочего класса. Doğrudan Türkçede *amele* – *fırka* eskicil kalarak parti adının ilk kısmının harfiyen geçtiği şu diskur: "... *Rus Sosyal Demokrat Amele Fırkası doğduğu zaman Lenin Şarkî Sibirya'da ücra bir köyde, dünyadan uzak bir hayat yaşıyor idi. Müddet-i cezaîyesinin ikmalinden sonra memalik-i ecnebiyyeye gitti. ...*"

hükümet'le yapılır. (5) *Kızıl*lar biçimindeki bir kolektif ad, rejime ve yeni (Bolşevik = Sovyet denkliğinde) hükümete tahvil eden kullanımdır ve temsilen *Kızıl Ordu* adıdır. Eski Rejim taraftarlarının kurduğu *Beyaz Ordu* (*Belaya Armiya*, Белая армия) karşısında, Bolşevik Hükümeti'nin kurduğu Ordu'nun (*Krasnaya Armiya*, Красная Армия) bir kurum-örgüt adı olarak Türkçedeki ana renk adı *kırmızı* yerine, hem semantik hem stilistik olarak en eski Türk renk adı olarak *kızılla* çevirisi (Yıldırım, 2012, s. 26-27 vd.) ve bu biçimde Türkiye Türkçesinde standartlaşması ayrıca önemlidir; bu ve diğer alt-birimde Bolşevik ve Sovyet dünyasının kapsamına giren ideolojiyi, rejimi, kurumları, bayrak vd. simgelerini, somut-soyut tüm adları olumlu-olumsuz çağrışımlı anlamıyla kodlayıcı sıfat da *kızıl* olmuştur. *Kızıl*lar ad aktarımıyla mecazlaşma ve İç Savaş'ta Bolşevik Ordusu, askerleri, hükümet ve ideolojik taraftarları için kolektif addır. (5, 6) *Bütün Rusya Sovyetler Cemahir-i Mütefika-i İştirakiye* (veya yazımda şeddeli *İştirakiyye*, *Müşterek*, *İştirak*, *İştirakiyyun* sözcüklerinin *Sosyalist* için çağrışımsal çeviri yoluyla resmî ad kullanımını Türkçeleştirme ve böylece politik anlam yüklemine erken tarihli olarak Osmanlı Türkçesi yazar diskuruna girmesi; burada ileri tarihte *Sovyetler Birliği* kısaltmasının 'Cemahir' (Cumhuriyetler) yerine 'Cumhuriyet' kökü, Akçura sözcük tasarrufuyla yapıldığı görülmektedir. Akçura'nın *Türk Yılı 1928* yapıtında³⁹ yer verdiği kendi ağzından üçüncü kişi teklikte yazdığı öz yaşam öyküsünün asıl ve çevrim yazı metninde geçen 2. dipnottaki kullanımı, onun bu ifade tasarruflarını (lafzî çeviri müdahalesini) yerinde yaptığına ispatır: "Bu günkü **Sovyetler Cumhuriyeti İttihadı'na** dâhil "Tataristan Cumhuriyeti'nin".." (s. 245, 2. dipnot). Ayrıca II. Meşrutiyet dönemine yerleşen ve 1917, 1918-1922 kesitini kavranan bazı gazete ve deruniler aktüel yazıları (yazarlı, yazarsız) ve haber metinleri de ad sorunu bakımından ne demek istediğimize⁴⁰ açıklık getirebilir.

³⁹ *Türk Yılı 1928*, Türk Ocakları Merkez Heyeti tarafından neşir olunmuştur (Yeni Matbaa, İstanbul, 1928, s. 396-412).

⁴⁰ Ekim Devrimi'nin önderi ve SSCB'nin kurucusu V. İ. Lenin'in (1870-1924) 21 Kanun-ı Sâni 1340 / 21 Ocak 1924 günü vefatı ve haberlerinin hemen ertesi birkaç gün içinde dünya basınına resmen düşmesi ve Lenin'in Türk sosyalist çevresinde (örnek: *Aydınlık çevresi*) ikonlaştırılması ve sair ulusal basın da haberleştirmeleri (23 Ocak 1924 itibarıyla) üzerine bk. Toprak (2017, s.74). Aynı makalede yer verilen Türk hükümetinin Başvekil İsmet Paşa imzalı "Monsieur Lenin'in vefatıyla müteessir olan Türkiye Büyük Millet Meclisi dost ve komşu milletin duçar olduğu ziya-ı elemden mütevellid hissiyyat-ı taziyetkâranesini **Rusya Şûralar Müttehid Cumhuriyeti'ne arz eyler**" taziyet telgrafındaki ad da erken SSCB dengi için bir kullanım örneğidir. "Şuralar" ve "Müttehid" sözcükleri Türkçeleştirme müdahalesinde harfiyen alıntılanarak "Sovyetler" ile "İttihad – Müttehid" de tarihî terim değeri metinlerde üste

çıkarak “Birlik” sözcüğüne politik anlam yüklemek istenir (yani *birlikten kuvvet doğar, birlik-dirlik* gibi yalnızca deyim-deyişlerde kalsın istenmez). Bu sebeple “İttihad – Müttehid” yerini “Birliği”ne bırakılacaktır. 1920’li, 1930’lu yıllarda “birlik” sözcüğüyle kurulan “dernek” ve “dergi” adları da vardır: *Türkiye Muallimler Birliği, Türk Kadınlar Birliği*, Romanya’da çıkan *Türk Birliği* dergisi gibi. 1923-1931 yılları arasında Dâhiliye Vekaleti, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından, Ocak 1934’ten itibaren yeniden yayın hayatına başladığında da bu durum bir yıl süreyle devam ederek 1957’ye kadar İçişleri Bakanlığı Basın Genel Direktörlüğü ve Başbakanlık Basın-Yayın Turizm Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan, dolayısıyla Cumhuriyet dönemi açısından henüz SSCB adında tam bir tutarlılığın / birliğin olmadığı resmî terminolojiyi de bir ölçüde ispata taşıyan *Aydın Tarihi Mecmuası*’nda “**Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadının** yeni Kanun-ı Esasisi” adlı yazının başlığında geçirilmeye devam eden “İttihad” (Cilt I, Sayı 1, 1337 / 1923) ve fakat sözcük sıralamasında da [Sovyet-Sosyalist-Cumhuriyetler-İttihad / Birlik] yerini bulması bakımından Cumhuriyet döneminde ilk somut diskur olabilir. “İngiltere Sovyet Rusya’yı hukuken tamdı” yazı başlığında SSCB ile özdeşlik (Cilt II, Sayı 6, 1340 / 1924) kurulduğu, “Sovyetler Birliği” kısa adının eş-değerli kullanımı olarak “Sovyetler İttihadı” (Cilt XV, Sayı 44, 1927) yer aldığı aynı mecmuanın Cilt XIX, Sayı 60-61-62 (1929) sayısında ise arkaizme dönülerek, örneğin “Moskova Büyükelçimiz itimatnamesini Sovyet Şuralar İttihadı Reisine verdi” yazısında, ilgili “sovyet” sözcüğünün tam olarak düz anlamının zihinde yerli yerine kodlanamadığına işaret ederek (Türkiye merkezli yazar/çizer, gazeteci, politikacı zümresi tarafından) ‘Şuralar’ın hem *Sosyalist* hem de *Cumhuriyetler* olarak yorumlandığı-alımlandığı anlaşılmaktadır. Dikkat çekici bu son örtük kavramları açığa kavuşturan tam kullanım örneği ise aynı derginin Cilt XXIV, Sayı 82-83 (2. Kanun, Şubat, 1931) tarihli sayısının “İki Aylık Dünya Şuunu” kısmında geçen “Sovyet Sosyalist Şuralar İttihadı dahilinde vuku bulan mühim vekayi” haber başlığındaki tasarruftur: asıl ad biçimindeki sıralamada artık Şuralar=Cumhuriyetler olarak atf alır. *Aydın Tarihi Mecmuası*’nın 1923-31 arası dizini için bkz. Kocaoğlu (2002, s. 627-698). *Sovyet* (sıfat, demonim) *Sovyetler = Sovyetler Birliği, Sovyetler Birliği, Sovyet Rusya* (ve kurum adı olarak SSCB yerine *Sovyet Rusya Komünist Partisi* ve *SSCB Komünist Partisi*) biçimli kullanımlarının *haber* ve köşe yazılarında serbestçe görünürlüğü için ulusal yayımlı gazete örneği Milliyet olabilir; 1950 ve sonrası için yapılan elektronik arşiv taramasında, *Milliyet*’te bu kez İngiliz kaynaklı bir haberde SSCB devlet adı *Cumhuriyetler* sözcüğü, *of* etkisi ile olsa gerek -i teklif 3. kişi iyelik eki ile tamlama olarak yazılmıştır (Milliyet, 1/9/1954). Yine bir başka haberde aynı biçimde (9/5/1953) *Cumhuriyetleri* biçimi kalkmış olarak, yani “Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği” standartıyla (17/1/1958, 1957-1966 arası SSCB Ankara Büyükelçisi Nikita Semyonoviç Rjov’la ilgili bir haberde) geçer. Ancak kararsızlığın sürdüğünü Cumhuriyetleri versiyonunun (1961) yılında iki kez (18 ve 20 Ağustos nüshaları), 1973 yılında (6 Kasım), 1974’te (14 Aralık), 1976’da (18, 19 Ekim) rastlanabildiği görülür “*Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin kuruluşunun 50. yıldönümü münasebetiyle Büyükelçilikte verilen kabul resminde Başbakan Melen..*” (22/12/1972) diskurunda artık bir yarım yüzyıl geçince standart kullanımda tereddütler olsa da ortak kabul olduğu anlaşılabilir. *Milliyet* gazetesinin bu yılki bir sayısında devlet adının akronimi de kullanılmıştır

7. *Bolşevik* ve yanı sıra başka Rus ve Rus İç Savaş iklimine yerleşen fırka ve cemiyet adlarının (sıfat vd.) kullanımı bakımından da değerlendirildiğinde *Bolşevik*, politik ve askerî bağlamlarında doğru ve yerinde olarak kendini sık tekrara bırakır (asıl metinde 12 yerde): *Rus Bolşevik (aza)* (s. 63), Kostroma'ya atıflı *Bolşevik Komiser* (s. 75), “Sovyetler Hükümeti ile müttefikin arasında mevcut mukaveleneye istinaden” Kazan’ın *Sovyet Hükümeti* ile denk olarak Kazan Bolşevik Hükümeti (s. 90), “*Ben daha Moskova'dayken Bolşevik Hükümeti idaresi altında bulunan mahallerden Osmanlı üserasının ekseriyet-i azimesinin tahliyesine muvaffakiyyet hasıl olmuştur*” iki başlıklı İç Savaş'ta ‘sâbık’ Rusya Hükümeti ibaresi karşısında bildiren ifadeler yanında İç Savaş'ta, I. Dünya Savaşı'nda Rusya müttefikî İngiliz, Fransız hükümetlerinin verdiği dış destekle Bolşevik ‘yeni’ rejimi tanımayarak, Bolşeviklerin tanımadığı *Meclis-i Müessisan Azası Hükümeti* ve onun Çekoslovak ordusunun 6 Ağustos'ta (1918) Kazan’ın ‘*Bolşevik Hükümeti*’nin el değiştirdiği bilgisi ve 3 Mart 1918'de Bolşevik Hükümeti (merkez) ile Osmanlı devleti arasında imzalanan Brest-Litovsk antlaşmasının bu *Meclis-i Müessisan Azası Hükümeti* tarafından reddedildiğine bağlı olarak da okunmalıdır.
8. Özel olarak *Kızıl Ordu* teriminin karşısına yerleşen *Beyaz Ordu*.
9. Savaş, Savaş öncesi ve Savaş sonrası anlatısı da olduğundan bu Rapor'da terkipli ve terkipsiz olarak “Hükümet-i Osmaniye” ile “Rusya Hükümeti” kullanımına bir devlet siyasi makinesine atfla meşru temsili mercii ifadesine bir örnek olarak: “*Hükümet-i Osmaniye*⁴¹ tarafından üsera-yı Osmaniye'ye mahsus maaş

(24/5/1972, İktisat-Ticaret sayfası). Bkz. *Milliyet* gazetesi, gazetearsiivi.milliyet.com.tr (Erişim: 21/11/2022). Ayrıca Avrupalı politik (liberal, sosyalist) düşünceler, düşünce hareketleri, çevreleri, kurumları, politik partiler, derneklerin ve temsilci kişilerin adlandırmaları için *Aydınlık Külliyyatı Kitaplığı*'nın listesindeki kitaplar incelenebilir. Bkz. *Türkiye Sosyal Tarih Araştırmaları Vakfı* web sitesi içinde <https://www.tustav.org/kutuphane/aydinlik-kulliyati/> (Erişim: 14 / 11 / 2022).

⁴¹ Simgesel olması bakımından 30 Ekim 1918 günü imza edilen Mondros Mütarekesi'nin İngiliz ve Türk versiyonu metninde yalnızca bir yerde *Türkiye*, geri kalan ilgili tüm 24 maddede standart *Osmanlı* (sıfat), *Hükümet-i Osmaniye* (devlet ve hükümet) ve *Memâlik-i Osmaniye* (siyasi egemen toprakları) kullanımlarına rastlanır. Bk. Erim (1953, s. 519-524). Buna karşılık tüm metinde, – ‘Türkiye’nin de yeni devletin “yeni adı” olacağı akılda tutularak – *Türkiye Büyük Millet Meclisi* adının olmazsa olmaz belirleyici parçası *Türkiye* vardır. 1 Kasım 1922 tarihinde lağvedilen saltanatı ve sülaleyi temsil eden Osmanlı Devleti, Milli Mücadele sonrası (1919-22), Mudanya Mütarekesi (11 Ekim 1922) ve ardından ‘Barış Antlaşması’ için masaya oturan TBMM

mevcut olmadığından Rusya Hükümeti tarafından muhtass erzak ve maaş da kesilince” (s. 45)⁴².

Hükümeti'nin imza ettiği Lozan Sulh Muahedenâmesi'nin (Traité de Paix) (24 Temmuz 1923) ilgili tüm maddelerinde içerik ve bağlamına göre daima *Türkiye* ve *Türkiye Hükümeti* kullanımı (tam metin) yanında, doğal olarak “eski” devletin vârisi de olduğundan eski mülga kurumlarının zikrinde ve devrin Türkçe imlâsıyla *Diyyunu Umumiye-i Osmaniye* (Conseil de la Dette Publique Ottomane) (Kısım II, Mali Ahkâm, s. 43 vd.), çift sütun hâlinde düzenlenen sayfanın sağ sütunundaki Fransızca nüshasında ‘L’empire ottoman’ (‘Osmanlı İmparatorluğu’) kullanımının dengi karşılığında birkaç yerde terkipli ve terkipsiz olarak *Devlet-i Osmaniye* veya sıkça ve sürekli olarak *Osmanlı Devleti* ve başka sözcükleri de niteleyen demonim olarak *Osmanlı*. Bk. *Düstur Üçüncü Tertip. Kanunları, Tefsirleri, ve B. M. M. si Kararlarını, Nizamname ve Muahede ve Umumî hizmetlere ait Mukavelâtı muhtevidir*. Cilt 5, 11 ağustos 1339-19 teşrinievvel 1340, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul, 1931, s. 16-55. Aynı Lozan Muahedesi bünyesinde, ‘Kısım 1 Siyasi Ahkâm, Fasil 2: Tabiiyet (Nationalité), Madde 35, yine *Boğazların Tabî Olacağı Usule Dair Mukavelenâme*’de (Convention) taraf devlet sıfatıyla zikredilen (imzacı Nikolas İvanovich İordanski) Türkçe ‘Rusya’, Fransızca ‘La Russie’ kullanımı. Bunlar ve müzakere metinleri için bk. Erim (1953, s. 35, 131).

⁴² *Rapor*’un kaleme alınıp basıldığı tarihi dikkate alarak 1917 Şubat Devrimi (Geçici Hükümet) ve Ekim 1917, 1918 yıllarına tarihlenen Osmanlı Hâriciye Nezareti resmî (iç yazışma ve ekleri) belgeleri (farklı fonlar), yani Osmanlı resmî kalemlerinin evrakı, hem ad / adlandırma sorunu açısından hem de Akçura tasarruflarıyla uygunluk bakımından örneklenebilir: 1905-1908 Dumaları’nda yer alan *Duma* mebusu *Kadet* Sadri Maksudof’un (Maksudî) liberal demokrat, meşrutiyeçi monarşist politik fırka olarak kendini ilan eden *Kadetler*’in bakışım doğrudan eleştiren, biri Kadetler Konferansı, diğeri ara rejim *Duma*’da verdiği Savaş sonrası iki ünlü nutku da Rus gazetelerinde “tamamı” kasten neşredilmemiş olsa da Kazan’da (Müslüman Türk-Tatar) ses veren *Yıldız* gazetesinin 2 Şaban 1335 / 23 Mayıs 1917 tarihli nüshasında tam olarak neşredilmiştir. Bu nutuklar, doğrudan İstanbul’un statüsü, Karadeniz ve Boğazlar Meselesi ile Rusya’nın malûm siyaseti ilgilidir. Sadri Maksudof’un da her iki nutkundaki kullanımlar Akçura’nın Rapor’undaki kullanımlarla uygunluk gösterir ve *Kadet* (KD: Konstitüsyonel Demokratlar, akronim) ve diğer politik vd. Rus siyasi cemiyet ve fırkalarının özel iç adlarının Osmanlı basın-yayın muhitine / kamuoyuna Rusyalı Türk ve başka politik edebiyat tarafından mal edilmesine (1905 ve sonrası) bir diğer örnek oluşturur: “*Kadetler Konferansı’nda irad eylediğim sözler Petersburg ve Moskova gazetelerinde tamamen neşredilmedi...*”, “... Müslümanlar ekseriyetinin Rusya şekli idaresinin cumhuriyet-i avam tarzında olacağını zannediyorum. Fakat bu cumhuriyet şiddetli bir merkezîyet esasına müesses olmamalıdır.” Politik hukukî düzen ve rejim adlarının “cumhuriyet-i avam” biçiminde iç ad olması kadar bu terkipli eski kullanımda sık tekrar edilen “avam”, “halk” ve “demokratik” sözcükleriyle kurulacak politik hukukî düzen ve rejim modern siyasi anlam denklığıne oturtulur. Daha sonra kalıplaşan “halk cumhuriyeti”, “demokratik cumhuriyet” ya da kısaca *cumhuriyet* rejimin adıdır. Bir cumhuriyet rejiminde anayasal meşru hükümet, bürokratik kurumlar, seçim sistemi, meclis, partiler, merkezî ve

mahalli idarelerde temsili olarak anayasal düzeyde tüm yurttaşların haklar ve özgürlüklerini de içererek bunların yetki dağılımını idarî hukukî açıdan anlamlandırıcı ve yapısal farkını işaretleyici *unitarizm* ile *federalizm* karşıtlığına ise Maksudof *merkeziyet* karşısında *adem-i merkeziyet* yerine, bir satır alta “*muhtariyet*” kavramı ile geçirek ifade eder. “... *Bizde ayrı ayrı vilâyetler, büyük muhtariyetleri haiz olmalıdır*”. İkinci nutuktan Rusya dışında Osmanlı Devleti’ni kast ederek ve atıf anlamı *Türkiye* kullanımına ise şu cümlesi ise dikkate değerdir: “*Türkiye’nin mevcudiyeti ve bekası aleyhinde olan her türlü siyasete iştirak etmektir, bizim dinî ve ırkî hissiyatımıza muhaliftir*..” Bu ahntıların yapıldığı belgeler Osmanlı Arşivi’nde HR.SYS (Harici Siyasi) fonunda saklı olarak iç tasnifte Rusyalı Türk-Türkçe yayın gazetelerin / yazarının dil ve terim / kavram kullanımlarını işaretleyicidir. Nutuk metinleri hususî olduğu kadar resmî, kolektif ve bireysel atıflı temsili görüş bildiri, fakat doğrudan maddî gerçeklikteki tüm kavramlaşmalara itibar edilmektedir. Aynı çerçevede bu kez Moskova’da yayımlanan *İl* gazetesinden (7 Şevval sene 1335 ve 27 Temmuz 1917 tarihli nüsha) haberler de HR.SYS kodludur: *Petrograd* adının kullanımına bir örnek: “*Müslüman Şurası’nın Petrograd’da in’ikad eden fevkalade bir içtimanda Sadri Efendi Maksudof, Petrograd buhranları hakkında izahat verdikten sonra Rusya ahalisinin beşte birini teşkil eden Müslümanların dahi..*”. Elçilik’ten Bâb-ı Âli Hariciye Nezareti Şifre Kalemi 1773 numaralı belge Remzi (kâtip) imzalı “Fî 24 Temmuz sene 918 tarihiyle Moskova’da bulunan Galib Kemalî Bey’den vârid olan telgrafnâmenin hallidir” başlıklı belgede geçen, *Beyaz Ordu*’nun İç Harp’te coğrafi olarak kısım kısım olan “hâssa ordu” ve “alayları”nın kolektif ad örneği ile *Boşevikler* (ve atıf anlamıyla *Kızıl Ordu*) değil de ara yüz Fransızca ise taraftarlığı, savunurlarını ve parti ideolojisine bağlananları karşılayan anlamıyla ‘Boşevikçiler’, ‘Boşevistler’ (*Bolchevisme, Bolchevistes*) biçiminde aktarabileceğimiz bu diskurda üç yerde geçen kök sözcüklü *Boşevikiler* sıfatı böyle bir kullanım tercihidir: “*Bir haftadan beri Beyaz Hâssalar tarafından müdafaa olunan Yaroslav şehri şiddetli muhaberatı müteakib Boşevikiler eline geçti. Şehrin yarısı yandı. Boşevikiler büyük mikyasta intikam almaktadırlar. Volga nehri üzerinde Simbirsik şehri Çek Slavları tarafından işgal edildi. Kazan şehri tehdit tahtındadır. Boşevikiler mütemadiyen amele ve köyliyi yaklaşmakta olan tehlike ile korkutarak silah altına davet etmektedir..*” Galib Kemalî Beyin kaleminden çıktığı açık olan bu Rusya İç Harp ahvalini kayda alan metindeki koyu vurgulardan *Boşeviki* yerine 25 Temmuz sene 918 tarihli telgrafnâmede bu kez *Boşevik* kullanılır ve ikisi arasındaki ayrımın belirginleştirildiği anlaşılır: “... *Cenubî Kafkas mesealinin kilidi Bakü şehridir ki merkezden ziyade oradaki Ermenilere temayül eden mahalli Boşeviklerin zîr-i nüfuzundadır. Bakü Ermenileriyle behemehal ba’de’l-ittilâf yakında şehir zabtedilirse Rusya Hükümeti’nin – bu artık Beyaz Ordu ve iç – dış eski rejim taraftarlarının kurduğu hükümetin zaten saymadığı/tanmadığı ve Boşeviklerin de karşı harekete güreştiği Şubat Devrimi çalkantısı içinde kurulan meşru geçici hükümetler- oralar ile tamamen alakası kesileceğinden... Şimal Türklerine gelince; bunlar Boşevikler ile teşrik-i mesai edebilmeleri mümteni gibidir. Zira hükümetin mesleği burjuvaziyi karmaktır. Nüfuzundan istifade edebileceğimiz rüesa bunlara taraftardır... Ufa şehri Çek Slavlar tarafından zabtedildi. Kazan da taht-ı tehdiddedir. Boşevik Hükümeti etrafındaki daire-i tazyik mütemadiyen daralmasına nazaran, sükutu vakit meselesi olan bir hükümetin*

MOSKOF'LU OSMANLI EVRAKI: POLİTİK, DİPLOMATİK BELGE METİNLER VE TARİHİ ANLAM ÜRETKEN MECAZLAŞMA

Başta Osmanlı hâriciyye ve diplomatik resmî devlet evrakının muamele dilinde, doğrudan ve dolaylı türlenen ilişkilerin siyasi, toplumsal ve ekonomik, askerî ve git gide hudut dışına hareketlenen toplumsal temsilcilerini de içine alarak, yapısal karakteri ve şiddetine bağlı bir biçimde *Rus* ve *Rusya* için birden çok ad kullanılmıştır. Hem çağrı ve hem de bugün için doğru bir iç adlandırma (*endonym*), özgün Türkçeleşme örneği olarak eskicil *Moskof* < *Moskov*, hatta sıklığı az olmakla beraber muhtemelen Rusça okunuşla yazımıyla '*Maskov*' (1993, BOA Mühimme Defteri, Nr. 3, H. 966-968, M. 1558-1560, Dizin) ya da bu iki temel biçim bir arada kullanılarak *Moskoflu*, *Rus*, *Rusiyeye*, *Rusya*, *Rusyalı* / *Rusyalı* adlandırmaları *Rus* ve *Rusya* için tarihi (ve modern) ulus, devlet ve ülke adı olmuştur.

Hükümdar unvanları (*çar*, *çariçe*, *çareviç* vb.) siyasi rejim tipinin de işaretleyicileri idiler. Nitekim Osmanlı Devleti'nin, Rusların knezlikten çarlığa, çarlıktan emperyal düzene geçişi bildiren alametlerini kullanma bakımından izafiyet kurarak üstünlük ve güç temsiliyetini seviyelendirici, hitapta hafifleten ve küçültün Türkçe '*beg*'i ancak '*şimal*'in yükselişine paralel olarak kullanılmaktan vazgeçebilmiştir. Rus muhatabı, kendi anayurdundan 'yakın'a ve 'uzağa' yayılıp ve coğrafi yönler göre yükselip, çıkarak veya inerek Osmanlı devleti aleyhine genişleyip büyüdükçe, ilişkilerin karakteri değişecek olsa bile, mertebelendirici, statü işaretleyici olan simgesel unvanlardan vazgeçmek zaman alabilmiştir. Devletler arası kullanıma itibarla şart koşulduğu için '*çar*', '*çariçe*' yanında diğer Avrupalı eşitleri ve benzerlerine uyguladığı gibi Rusya'nın çar, çarîçeleri için '*kral*', '*kraliçe*', '*imparator*', '*imparatoriçe*' unvanları Osmanlı resmîyetinde, ancak 1700'den itibaren yer kaplamaya başlamıştır.

Korku, derin kaygı, saldırı dili yerine savunma kaynaklı tehdit, tehlike, üstün güç, büyük güç kodlu bir alımlama henüz dile yansımamıştır, bu ancak 17. yüzyıl sonu itibarıyla kontrollü, tedbir alınması gerektiği tekrar edilerek sürekli uyarıların stratejik tarihi yer-su adları üzerinden yapıldığı dikkati çeker. Bunların içinde en önemli Karadeniz'dir. Karadeniz'deki hükümlanlığın kaybederken ve

bulnara yardım etmesi mümkün olmayacağından...". Telgrafnâmede geçici hükümet, Rusya Hükümeti'ne denktir ve Bolşevik Hükümeti'nden ayrıştırılarak kullanılmıştır. Çek Slavları ise, İç Savaş'ta eski rejimi dış desteklemek üzere savaştan lejyonlardır. İlgili alıntılar için bk. *Osmanlı Belgelerinde Kazan* (2005, s. 37, 39, 49, 56, 57).

kaybettiğinde imal ettiği anlatılarda, Osmanlı devlet temsiliyeti İstanbul, Marmara ünitesi ve Anadolu anakarası üzerinde 'Karadeniz'i, 'Kırım' kararı ile somutlaştırdı ve Karadeniz'i himayesine aldığı Kırım (Hanlık ve toprakları) ve (Don-Kuban) Kafkas havzasını da dâhil ederek 'şimal'ıyla birlikte bütün olarak kavradı ve 'Karadeniz' böylece kararıyla birlikte bütünü temsil eden parçası oldu. Kurulu üsler olarak hudut bildiren müstahkem kaleleri etrafında, stratejik ırmak sistemini; Dinyeper=Özi, Don=Ten, Dinyester=Turla, Bug, Volga=İdil, Ural=Yayık ve Tuna ile kollarını yönettiği hâlde, Karadeniz'in kuzey ve güney kıyılarının emniyeti meselesine eklemli '*Kasd-ı Kırım*' ifadesi böylece erkenden Osmanlı-Türk evrakına girdi:

'Büyük Rus'ça içerilecek olan Karadeniz'in daha *şimal*indeki *Moskof*'la *Rus* Osmanlı Evrakı'nda özdeş tutularak *Rus-ı menhus* 'uğursuz Rus' kalıbına sokulmuş olan figür ve figürleşmenin tetikleyici unsuru yağma, talan, yakıp yıkmaya, hırsızlık ve eşkıyalıklara evrakına mal ettiği, İstanbul'a, liman ve iskelelerine kadar inebilmiş ve bu resimle rahatsız edici bir biçimde kullanışlı ve yararlı enstrüman olarak sahneye girmiş Osmanlı Evrakının diliyle Rus Kazak '*melunlar*'ı, '*Kazak güruhu*' olmuştur. 1475'te fethedilmiş olan 'Azak'tan Karadeniz'in kilidinin kırılacağını tedricen haber veren ve Kefe beylerbeyine hitaben yazılan mektuptaki '*Moskov Begi*' unvanı bu dizilişle erken tarihli bir kullanım olarak karşımıza çıkar. 1558-1560 tarihli 3 Numaralı Mühimme defterinden (1993, BOA Mühimme Defteri, Nr. 3, H. 966-968, M. 1558-1560) mektubun ilgili şu satırlarını 1. Metin olarak aşağıda vermek isteriz:

Kefe Beylerbeyi'ne hitaben (25 Recep 967 / 22 Nisan 1560, Azak kalesinin tamiri dolayısıyla mektuptan):

- (1) "Azak kadısı mektûb gönderüp **Nogay cânibinden** mu'temedün-aleyh kimesneler gelüp **Rus cânibinden** nüzul itmiş tahminen üç bin mikdârı **Kazak gördüklerin** ve Kazganov nâm mevzi'de bî-nihâye tütün düttüp tüfengler atılır didüklerinde takirlerine muvâfık Turahan tarafından dahi gelen kimesneler İsmâ'il Beg ile **Moskov Begi olan Rus ittifâkıyla** evvel-bahârda asâkir-i makhûresiyle kurudan gelüp **Özi cânibinde Aksu dimekle ma'rûf mekânda** İsmâ'il ile mülâkî olup **kasd-ı Kırım** idüp seksen bin mikdârı asker-i makhûresine **Dimitraş nâm mel'ûnı** serdâr idüp **Ten Suyı**'ndan bu cânibe göndermek kasdında oldukların haber virdüklerin bildürüp ve zikr olunan Kazaklar zahirelerin götürdüklerine haml olmuşdur (s. 422-423)..."

16. yüzyılın ikinci yarısı ve yalnızca iki yılı içeren 3 Numaralı Mühimme defterinin pek çok yerinde bu tarz '*Moskov*' atıfı ve Kırım ve art-alanı için alarm veren tedbir (ve gaflet) aklının işaretleyicilerine rastlanabilir. Denebilir ki, Osmanlı Devleti ile *Moskova Beğliği*

İlişkileri, diplomatik olarak 1475 yılından sonra Rus tüccarlarının Kırım'daki eski Ceneviz kolonilerinde ve ayrıca Azak'ta yaptıkları ticaretin sürmesi üzerine başlamıştır. Osmanlı tahtında II. Bayezid'ın (1481-1512) olacağı bu ilk ve erken devrede Moskova'da ise, Moskova Büyük Knezliği'nin devletleşme sürecinin mimarı sayılabilecek, 'Büyük' lakabıyla anılan, Bizans'ın son sülalesi Paleologların son imparatoru IX. Konstantinos'un kardeşinin kızı Prens Sofiya ile evlenecek III. İvan'dan (1462-1505) doğan oğlu III. Vasiliy (1505-1532 / 1533) (Kurat, 1987, s. 116-122), sonra dedesi gibi Moskova Rusyası iç yönetiminde yaptıklarıyla 'büyük' ve fakat 'korkunç' lakabıyla dünya tarihine mal edilen taç varisi, 'Bütün Rusyaların Çarı' unvanıyla 'Moskova tahtı'na çıkan IV. İvan (1547-1584) vardır (Kurat, 1987, s. 143 vd.).

Aynı 3 Numaralı Mühimme defterinden taraflar arası ticarî boyutu, yine mesele Karadeniz ise Kırım hattı üzerinden 'Moskov vilâyeti'ni, vilâyet yerine '... memleket'i, '... canib'i gibi, belirli bir hudutla çizgi çekip sınırlayarak egemen saha veya coğrafyayı da işaretlemeyen yer belirtilicileri, fakat devrinin bir özelliği olarak iki ve ikiden çok siyasi egemen temsili bakımından mahallî idarî, noktavî topografik ve coğrafi bakımdan kaleler, limanlar, kentler gibi özel yer adlarıyla (Türkçe ve Türkçeleştirme yapılarak) gösterildiği, aşağıdaki 2. Metin'den hareketle tespitten ötedir.

- (2) "26 Şaban 967 / 22 Mayıs 1560. Tatar Hânı'na (Devlet Giray) hüküm ki: Boğdan voyvodası mektûb gönderüp harâc mesâlihî için bundan sâbık âdemleri **Moskov vilâyetine** varup semmûr ve tinnin kürkleri ve balık dişî alup gelirler imiş. Şimdiki hâlde **Leh tâ'ifesi Moskov keferesiyle** adâvet üzere olmagla âdemlerine **Moskov'a gitmeğe mâni' oldukların** ve hâliyâ zikr olunan âdemleri Tatar içinden zikr olunan husûslar için **Moskov'a gelüp gitmek** bâbında icâzet taleb idüp âdemlerine dahl olmamak için hük-m-i cihânmutâ'ırmuz recâ itdüği ecilden gerekdür ki, âsitâne-i sa'âdet-medâr ve sîdde-i seniyye-i gerdûn-iktidârımuza olan ubûdiyyet ü ihtisâsımız muktezâsınca mezkûr voyvodanın âdemleri arz olınduğu üzere **vilâyet-i Tatar içinden Moskov vilâyetine** gitmelü olduklarında şer'-i şerife mugayir dahl ü ta'arruz olmamak bâbında envâ'-ı mesâ'î-i cemilenüz zuhûra getürile (s. 513)."

Bu 2. Metindeki 'Moskov' işaretli atfa dair diğer bir karakteristik, Osmanlı resmî evrak terim ve sözlüğünde ancak 19. yüzyılda tedricen terk edilecek olan ve kastî bilinçli ve atfı anlamlı kullanılacak *kâfir*, *kefere*, *küffar* kullanımlarıdır. Din temelli bu tür tek veya kolektif adlandırma tasarrufunun Hristiyan uluslara öteden beri genişletilerek tahvil edilmiş olması, erken Osmanlı Türk-Rus ilişkileri bağlamında

da geleneksel dinî ve siyasi indirgeyici bir yorum olarak karşımıza çıkar.

‘Tatar hanı’ Devlet Giray hana (1551-1577) hitaben yazılan yukarıdaki 1560 tarihli Osmanlı padişahının hükmünde, Osmanlı ile Moskova arasındaki diplomasinin tesisinde tavassut eden ve fakat taht kavgalarıyla sürekli boğuşan Kırım’da, üç kez saltanatı ele geçirip nihayet Osmanlı gücünde saltanatı elinde tutmuş Mengli Giray’ın (1467, 1469-1475, 1478-1515) zamanının 1552’de Kazan Hanlığının düşüşüyle geride kaldığından (Kırım Hanlığı, Âfî Cengiz Giray sülalesi: 1441-1783) bahisle, Moskova ile Kırım Hanlığının ilişkilerinin seyrinin değiştiği de anlaşılmaktadır. Osmanlı sultanının açıkça dile getirdiği acı gerçekle hanların yüzleşmek zorunda kaldıkları, bunun ise Lehistan’ı da içine alarak Baltıklar–Karadeniz hatında ticaret bahsinde kayda girdiği anlaşılmaktadır. Sibir, Nogay ve Astrahan’a, nihayet Kafkaslar’ın kuzey ve güneyine sarkan Rus ilerlemesi (Kurat, 1987, s. 152-156) ile Moskova Karadeniz’in ticarî ve iktisadî hayatının can damarı olduğunu daha güçlü bir biçimde idrak edecektir. Rusya’nın bu denize atfettiği can damarı değerinin Osmanlı egemenliğindeki Rumeli ve Anadolu memâlikinin tüccarlarını da bağlamasıyla biçimlendiği yukarıdaki 2. Metinde örtülü olarak gözükür. 2. Metnin kayıt tarihi 1560’tır ve Kazan hanlığının yıkılışının üzerinden 8 yıl geçmiştir; Devlet Giray Han’ın ünlü 1571 Moskova seferi hâlâ büyük bir gözdağı vermek olarak, ancak Cengizli Türkler, ve Osmanlı Türkleri için erkenden tragedya çağının geçip drama çağına girildiğini sezdirirken, bu ancak, Osmanlı’nın gücü ve Rusya siyasetinin ufku nispetinde, akim kalan Don – Ten kanalı teşebbüsü⁴³ de gerçekleşmeyecek, Osmanlı devlet siyaseti temelinde Cengizli Giray sülalesinin varlığını (1783) koruma üzerine kurulacaktır.

Altın Ordu sahnedan düşerken, Osmanlı karşısında 15. yüzyılın yükselen gücünün Macarlar ve Lehler olduğu açıktır, Lehler kuşkusuz Altın Ordu egemen sahasında ortaya çıkan güç boşluğunu, Rus için ‘mukaddes’ Kiyev’i de işaretleyerek hareket ediyordu. Varna dönüşüne (1444) karşın, yükselişi önündeki setleri yıkıp tedrici ve fakat kararlı ve programlı olarak önce ‘doğu’ya doğru büyüyen Moskova Büyük Knezliği’nin biosferi Baltıklar ve tarihî Kiyev sahası idi. Leh, bu seviyede Baltıklar’ın yükselen gücü Litvalarla ittifakı ve hatta taç birliğini tesis etti. Altın Ordu sahasının bu ‘batı’ yakasını (1237 – 1502); Dinyeper’den (Özi) Karpatlar’a kadar tutmak üzere siyasetini biçimlendiren, Altın Ordu’nun zayıflamasında pay sahibi

⁴³ Uluslar arası ilişkilerin hafızasına giren Osmanlı Devleti’nin bu büyük stratejik hedefi SSCB döneminde gerçekleştirilmiştir.

olan Lehler ve kurulan Leh-Litva Krallığı (1569 Lublin Birliği) (Öztürk, 2017, s. 225-252) Moskova tehdidini algılamakta “geç kalmışlık” pişmanlığını, miyopi ve bulanık görmekten ötürü kendi yazgısını çizecekti. Osmanlı himayesine girmekle ömrü uzayan Kırım Hanlığı, Kazan simgesinde Altın Ordu’nun asıl ve tek varisi sıfatıyla artık, bu ‘*Lehli kâfir*’i gözetleyen ve akın, ganimet ve hudut siyasetinin ağır ağır çözülen, ittifaklara itibar eden Osmanlı’nın eklemli oyuncusu idi. Leh siyasetini tedbir almaya ve enstrüman olarak hem Kırım ‘Ordalı’ akınlarına karşı bir tedbir hem de Osmanlı’nın “şimal” siyasetinde, ilerleyen zamanda bir ‘mesele’si hâline gelecek Rus Kazakları, Kiyev işaretli ‘Kray’da bu biçimde sahneye girdi (Bartl, 1998, s. 301-330).

Dinyeper’in (= Özi) *Şelâleler* (*Porog*: Şelâle) bölgesini tutan *Zaporog Kazakları* Osmanlı tâbirleşmesiyle ‘Şelâle Kazaklar’ı olarak anılırken, ‘Ten (Don) Kazakları’ ise ‘Ten Suyu’na (= Don) nispetle olarak hem Kırım ‘Ordalı’ akınlarına karşı bir tedbir hem de Osmanlı’nın kuzey limanlarına saldırdıkları gibi, Karadeniz’in güney kıyılarında kadar erişip Trabzon ve Sinop (1614) başta olmak üzere liman-iskelelere de yönelmişler, buraları yağmayabilmişlerdi. Kazak ‘şaykalar’ıyla ‘kara’ deniz alabora olurken; bir dünya tersine dönüyor, 17. yüzyıl ilk çeyreğinde; Don Kazakları Akkirman, Kili, Kefe vd. Karadeniz’in kuzey limanlarına saldırdıkları gibi, Karadeniz’in güney kıyılarında kadar erişip Trabzon ve Sinop (1614) başta olmak üzere liman-iskelelere de yönelmişler, buraları yağmayabilmişlerdi. Kazak ‘şaykalar’ıyla ‘kara’ deniz alabora olurken; bir dünya tersine dönüyor, 17. yüzyıl ilk çeyreğinde; Don Kazakları Akkirman, Kili, Kefe ve 1624’te İstanbul Boğazı’nın içlerine kadar girerek payitahtı sallayabiliyorlardı (İlgürel, s. 155-164). Yalın bir biçimde bu yüzyılın sonu; Osmanlı Devleti için 1683 Viyana Kuşatması dönümünü, Rusya için ise onun Mukaddes İttifak’a katılması ile Büyük Petro’nun Azak Seferleri’ni, belki daha doğru olarak ‘Güney Seferleri’ni (1694/5-1734), simgesel olarak ‘Güney’e Yürüyüşü’nü beraberinde getirecekti. Artık Rus Kazak ve Rus için haritada işaretli bir Kazan varsa, bir de daima Kırım vardı; Kırım ünitesinde ‘Azak’ ve başta Özi işaretlendi (Karadeniz, 2020, s. 381-395). Rus Kazaklarının Leh, Rus ve Osmanlı sahnelerine girişi, ancak müesseseleriyle ve muktedir soylu – asker tabakalarıyla olmuştur. *Ataman* = *hetman*larıyla beraber lağvedip içereceği Rus Kazaklar, kale-kent Moskova’dan iç içe dairelerle büyüyerek ‘güney’e; İdil boyunda Urallar da aşılarak Başkurt’la Türk Kazak-Kırgız bozkır hattına dizili istihkamlarının kurulmasında ve ‘Ordalılar’ın ‘Bozkım’na nüfuzunda *Moskof*’un kuşatıcı ve yarayışlı enstrümanı ve iskân edeceği nüfus stoku olmuştur.

Nitekim bu noktada tarihî Derbend (Dağıstan) ve Derbend limanı tipik bir örnektir: “... birkaç seneden berü *Rus eşkiyası müstevli olmağla*”, *‘mahall-i mezburi Kazak-ı bed-ahlâk mazarratından...’* muhafaza edilmesi için Yakubbeğ kadısına çekilen *buyuruldu* hükmü, bu kazanın ahâlisinin imdat istemesi olarak 1056 / 1646 (fi evahir-i cumade’l-ula) yılına tarihlenir (2015, 91 Numaralı Mühimme Defteri,

Nr. 271, H. 1056 / M. 1646-1647, s. 168). 1647'de Evliya Çelebi'nin ziyaret ettiği Derbend, her ne kadar 1603'te Osmanlı olmaktan çıkıp Safevî tahtına geçse de ilgisinin kesilmediğini göstermesi açısından önemlidir. 1747'de Nadir Şah'ın ölümüyle müstakil bir hanlığın kurulduğu stratejik Derbend'den Kacar sülalesinin de vaz geçmediği, limanı canlandırmaya çalıştığı bilinmektedir. Derbend, 40 yıl içinde Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarıyla nihâf olarak Rus egemenliğine girmiştir (Aliev, 1994, s. 164-166).

Katolik Slav “kardeş” Lehler, mukaddes ve muhayyel sınır Kiyev işaretli olarak Ortodoks ‘Büyük Rus’ ilerlemesine de set olduğundan, *Lehli* karşısında galip geliş zaman da aldı. Dahili ve hudut emniyetine de gönüllü Rus Kazak *Seddi* ise, işlevi itibarıyla her yerdeki *bekçi* oldu, Kırım-Kafkasya coğrafyası Osmanlı'nın yakın ‘şimal’ tehdidinin işaret fişeği olan Rus Kazakları, *Moskof* temsilinde ‘asıl Rus’a dönük uzgörü eksikliğini yasaladı; *şayka* motifinde “*melun*”, “*korsan*”, “*haydut*”, “*eşkıya*” gibi sık tekrarda bu imgelere raptedildi. Doğrusu Rus Kazaklarına yönelik *Rus-ı menhus* terkinin 16. yüzyıl ikinci yarısından sonra, ciddiyetle (*Maskov cânibine cäsüs irsal olunup geldükde*’ ifadesinde saklı ‘*cäsüs*’la takip ile tahvil edilmesi aşağıda alıntılanmış (3. Metin) üzerinden şaşırtıcı değildi. Kefe Beylerbeyi’ne hitaben yazılan 1560 tarihli bu hüküm (1993, BOA Mühimme Defteri, Nr. 3, 22 Recep 967 / 18 Nisan 1560), ‘Çerkes’ kabilelerinden Jane beg taifesinin isyanına, Rus’u tahrik ve ona meylettğine ve Azak’a ‘*Rus-ı menhus*’tan Kazak reisi Dimitraş’ın saldırdığına dairdir. Metindeki bu özel kalıp, *Rus* = (*Rus*) *Kazak* denkliğini *Osmanlıca* haritalamada özellikli kurdurucudur ve yukarıdaki Derbend diskurunda gördüğümüz *Rus eşkıyası* ile hemen onu izleyen *Kazak-ı bed-ahlâk* dizilişiyle onların bir ve aynı gördüklerine tanıktır. Kefe Beylerbeyi ile Kırım hanı Devlet Giray Han’a gönderilen aşağıdaki hüküm metni, tahtın Nogay mirzalarının baskısı altında sarsıldığını ve bunun halkın hayat akışına da yansıldığını gösterirken bu iç ahvalin Rus gözlerince takip edildiğinin fark edildiğini gösterir:

Ayrıca Kefe Beylerbeyi’ne de, Devlet Giray hanın mektubu üzerine gönderilen hükümlerle beraber, 22 Recep Sene 967 / 18 Nisan 1560.

- (3) “Hân hazretlerine hüküm ki: Hâliyâ atebe-i ulyâ-menziletimize ki melâz-ı hâkan-ı izâm ve melce’-i vâlâmakamdur, mektûb-ı meveddetmashûbımız vârid olup **Maskov cânibine cäsüs** irsâl olunup geldükde, **Rus-ı menhûsun** küllî tedarükün görüp nehr-i Özi’den kadrğa ve kalita tesyâr idüp memâlik-i islâm kasdın itdüklerin ve vilâyet hıfzı için kadrğa tedarük ü irsâl olunmasın ve **Nogay mirzaları mâbeyninde nifâk u tefrika vâkı**’ olup ba’zıları halâs olup evlâd ü evzâciyle kal’a-i Azak’ı tahassun idüp kal’a ahalisinin

agniyâ vü ekâbirin mihmânâhâne idinüp vilâyet-i Kırım halkınun gâv [u] gûsfendin sùvâr olup gelüp serika idüp fesâd ü şenâ'atden hâli olmayup niçe mâh ü sâldür ki nehb ü garete şüru' idüp vilâyetün tahliyesine bâ'is oldukları ecilden niçe def'a men' olunup men' ile menmû' olmayup serkeşlik idüp ve zıkr olınan mîrzâlar ve sârklar girift olup ve sâ'irleri dahi kal'adan ihrâc olınmasın ve andan gayrı mektûb-ı meveddet-mashûbnuzda her ne tahrîr ü beyân olmuş ise pây-e serîr-i a'lâmuza arz u takrîr olınmışdır. Eyle olsa arz olındığı üzere kadırgalar tedarük olup asker-i islâm-ı [zafer-] fercâm ile memlû kılınup inşâ'allâh gönderilmek üzdür. Gerek ki siz dahi sulbinüzde merkûz ve tahiyetinizde muzmar olan vüfur-ı diyânet ü islâm muktezâsınca dîn bâbında ve devlet-i ebed-peyvendüme müte'allık olan cumhûr-ı umûrda sa'y ü ikdâm eyleyüp memleket ü vilâyete ve re'âyâ vü berâyâyâ eger **Rus-ı menhûs** ve eger **sâ'ir a'dâ-yı dîn-i mübin** ve mu'ânidin-i Hazret-i Seyyidül-Mürselin'den zarar u gezend irisdürmeyüp (1993, BOA Mühimme Defteri, Nr. 3, 22 Recep 967 / 18 Nisan 1560, s. 424-425)."

Deniz, dağ ve ırmak sistemlerinin bir devletin ve toplum varlığında, onun karakterinde, aynı zamanda siyaseten sürekliliğinde yazgı olduğu kaydı modern bir boyut kazansın veya kazanmasın çağlar boyu esastır. Nitekim Dinyeper (=Özi) ağzında bulunan Özi ve karşısındaki Kılburun kaleleri hemen hemen bütünüyle Azak ve Karadeniz yasalı olarak Osmanlı saldırı ve savunmasında askerî nakliye için tahsis edilmişti. Özi Azak'la birlikte Karadeniz'in emniyetini sağlayan Osmanlı askerî üsleri idi. Bug ırmağı, ağzındaki Kılburun kalesiyle Dinyeper havzasına birleşiyordu. Dinyester (=Turla) ağzında, 'Odessa'nın veya tarihinde kapitalizme açılan Osmanlı – Rusya ilişkileri bakımından da önemi artacak olan Kırım yarımadasında ticarî ve iktisadî şebekenin kavuştuğu bu kozmopolit kentin; en eski Osmanlı Türk kayıtlarında geçtiği iç adlandırılmayla, Hanlığın kurucusu Hacı Giray'a nispetle adlandırıldığı iddia edilen '*Hacıbey*' veya yerleşik '*Hocabey*' limanı da, Dinyester'in denize kavuştuğu yerin 30 km. kadar doğusunda başka bir kolunun ağzında kurulmuştu. Dinyester ('Turla Suyu') ağzında yer alan Akkirman kalesi ve limanı, Osmanlı gümrüğünün stratejik mevki idi. Moskova – Kiyev hattında emtia akışında Kefe limanı zayıflarken yükselen Akkirman (=Cankirman), Karadeniz'e Lehistan içlerinden, dolayısıyla Baltık hattından gelen emtianın çıkış kapısıydı (Öztürk, 2017, s. 234 vd.)

Sanki her şey, yani devletler arası güç mücadelelerinin değişen zaman döngüsünde ticaret ve iktisat yönetimine şartlı ve dizinli yürüyor düşüncesi, yalnızca 16. ve 17. yüzyıl için geçerli değil elbette. Rus tahtıyla Leh arasındaki erkenden başlamış düşmanlığın (*adavet*) 2. Metnin içeriğinden de anlaşılmalıdır. Leh ve Rusların Osmanlı ile olan ticaretine 'sekte' vuran, 'mani' olan aktör Kırım

hanlarının ise, Osmanlı siyaseti için Leh hareket tarzını ve düşünüşünü bilen taraf olduğu tarihi gerçektir. Henüz Rus tehdidini tam da hissetmeyen aynı Lehistan'ın Leh soylularının ve tüccarlarının Baltıklar'ı 'güney'e; Karadeniz'e bağlayarak Doğu mallarını *Flandres*'a kadar açan Akkirman-Lwow (=Lviv) ticaret yolunda rol aldıkları ayrıca belirtilmelidir. H. İncalcık bu pek eski yolu, Bursa – İstanbul – Akkirman – Lwow Yolu olarak yazar ve ilk kayıtlar 14. yüzyıla iner. Tarihi Bessarabya (ya da Moldova, Moldovya, Prut – Dinyester arası) ticaret yolunu çağının kent-devlet gücü Ceneviz yönetmiş; Ceneviz, bu ırmak yolunun denizle buluştuğu yerdeki Akkirman'ı ilk dönemlerden itibaren Baltık havzası ürünlerinin Pera'ya nakledildiği bir üs olarak kullanmıştır. Esasen Azak-Kefe'yi Lwow'a bağlayan 'eski' 'Tatar Yolu' yerini, Osmanlı tâbii tüccarlarla 'Boğdan Yolu'na bırakmıştır. Bu ticarete, aynı zamanda Rus, Leh, Alman, Ermeni, Yahudi, Tatar tüccarları da Osmanlı 'rica dili'nde gayet aktif idiler (İncalcık, 2005, s.135-139). 18. yüzyılda ancak Rus tehdidi karşısında biçimlenecek Leh-Türk yakınlaşmasından önce işaretini veren, Kazakların *Lehli* karşısında ya Moskova'ya ya da Osmanlı'ya yaklaşırken, bu ikileme bırakan durumdur. 1. Metni açan bu 2. Metinde Avrupa haritasında 'mesele' hâline gelecek olan *Lehli*, Rusya, Prusya ve Avusturya tarafından paylaşırlan *Lehli* idi (1772-1795, üç aşamalı). Aynı *Lehli* Osmanlı evrakında '*selefe*', '*kanun-ı kadime*' hükmünde muamele görecek olan ve tarihinin bu güçlü evresindeki *Lehistan*'dı. Lehistan'ın hudut ötesi sahası Eflak-Boğdan idi. Rusya'nın soğumaya bıraktığı ve haritaladığı Merkez ve Doğu Avrupa'da, Osmanlı Devleti'nin özel statüdeki *voyvadalık* müessesesini tutarak zayıf bağlarla yönettiği bu (Eflak-) Boğdan'ın Boğdanlı tüccarlarının bölgenin hareketli oyuncuları olduğunu ise '*Moskov'a gelüp gitmek*'li gerçekleşen ticarî emtianın (Samur kürkü, yılan derisi, balık dişi) Osmanlı'ya düzenli vermekle yükümlü olduğu *haraç* motifinde gizli idi.

Eski Evrak'tan *Moskof/Moskov* kullanımlarını Rusya-Avusturya ve Fransa etrafında ve Rumeli işaretli Şark meselelerinin başlangıcına ait harp sonrası sulh metinlerinde de buluruz. 18. yüzyıl dilinden gösterecek böyle tanıklar değişmekte olan diplomasi dilini ve kullanım tercihlerini vermeleri bakımından kayda değerdir:

Düvel-i Ecnebiye Defterleri: Nemçelu Ahidnâmesi, Nr. 59/3; *Rusya Ahidnâmesi*, Nr. 83/1 bunlardan biridir. İki devlet tarafından imza edilmiş Belgrad antlaşması metnine yalnızca Prut sonrası (1711) diplomatik değeri açısından değil, Osmanlı Devleti'nin Rus Devleti'ne değişen diplomasi üslubunu da göstermesi bakımından kayda değerdir (Kurtaran 2014, 217, 218, Ek: s. 228). Kurtaran (2014)'te ahidnâme metninin aslı ek olarak verilmiştir (Ahidnâme-i Hümayun: BOA

A.DVN. DVE. Nr. 83/1, s. 83-87). Osmanlı diplomatikasında *ahidnâmeler*, diğer ülke hükümdarlarına Osmanlı hükümdarı tarafından verilen ticarî imtiyazları veya sulh antlaşmaları ile bunlarla ilgili olarak ortaya çıkan yeni durum ve şartları içeren resmî belgelerdir. Osmanlı diplomasi incelemelerinin en önemli kaynaklarından olan ahidnâmeler, karşılıklı antlaşma sonucu varılan şartlardan ya da istenilen imtiyazlardan oluşuyor ise de, **her iki tarafın da birlikte imzaladıkları belgeler değildir**. Bunun temel sebebi İslâm hukukuna göre ahidnâmelerin tek taraflı ve tek imzalı belgeler olmasıdır. Fakat ahidnâmeler, bir barış antlaşması gibi durumlarda iki tarafın delegelerince ayrı ayrı imzalanan ve daha önceden tespit edilmiş şartları ihtiva eden *temessük*lere göre maddeleri belirlenmiş olan ve metnin başında padişahın tuğrasının yer aldığı belgelerdir.

Rusya ile 1711 Prut Antlaşması'ndan ve onun temdidi niteliğindeki 1713 ve 1720 tarihli antlaşmalardan sonra 18. yüzyıla ait dördüncü antlaşma olan 1739 tarihli Belgrad Antlaşması 14 Haziran 1739 tarihinde 15 madde olarak imzalanmıştır. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1768 yılında Rusların Kırım'a saldırması ile başlayan ve 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması ile sona erecek olan tarihle 30 yıllık bir barış dönemi başlamıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti tarihinde, Avusturya bir tarafa, ilk kez yabancı bir devletle uzun süreli bir barış antlaşması imzalamıştır. Bu durumun temel sebebi; 18. yüzyılda değişen dış ilişkilerin karakteristik etkisiyle, buna karşın savunmacı ve diplomasi gücü nispetinde yeni bir döneme girilmesidir. Gerçi **Belgrad-ı dârü'l-cihad** olarak İslâmca "cehd" ile takdis edilen Belgrad ve kalesi, Avusturya egemenliğinde 22 yıl kalıp (Pasarofça 1718), 18 Eylül 1739 Belgrad Antlaşması ile başka eski topraklarla beraber geri alınmıştır. Bu antlaşmaya göre Avusturyalıların idaresinde iken *Osmanlı Eflâk*'ından ayırt etmek için *Çasar Eflâk*'ı denilen *Küçük Eflâk*, yani *Aluta* ırmağının batısında düşen kısmı ve Ada Kalesi bütün mülhakatıyla Pasarofça hududundan Belgrad'a kadar bir tarafı Tuna ve bir tarafı Sava ile mahdut Sırbistan kısmı ve Belgrad Kalesi Osmanlı devletine terk edilecek; antlaşma hükümlerine göre Belgrad kalesi Osmanlı Devleti idaresinde iken Osmanlı tahkimatının tamir edilen kısmı ve bundan başka oniki bin kese sarfiyle Avusturyalılar tarafından tekrar yaptırılmış olan binalarla, tersane ve kışlalar hariç olarak kale içinde ve yanında yeniden yaptırıldıkları cephanelik, tabyalar ve çepeçevre yaptırılan varoş duvarı yıkılacaktır. Yalnız Avusturyalıların yaptırıp yıkmadıkları binalarla, tersane ve kışlalara mukabil kaledeki top, cephane ve zahireleri kendilerine bırakılıyordu. Belgrad'ın batısında Sava kenarındaki Böğürdelen kalesi Osmanlılarda kalıp, Macaristan kısmında Tuna ve Sava'nın sol sahilindeki yerler de Avusturya'ya

birakılmaktaydı (Uzunçarşılı, 1959, s. 189-191). Bu barışta, üç devlet arasında tavassut görevini üstlenen Fransa, Osmanlı ordularının Avusturya karşısında kazandıkları galibiyetlerini iyi bir şekilde değerlendirmiş ve bu barışı, Hotin'i alıp Boğdan'a girmesi ve Yaş'ı istila etmesine ve barışı tasdik etmek istememesine karşın Rusya'nın aleyhine dönmesini sağlamıştır. Fransa'nın bu diplomatik gayretinin temelinde, Osmanlı devletine geleneksel müttefik olarak sadakatinden ziyade, Avrupa'da hayal ettiği kendi gayelerine ulaşmak için ezeli rakibi Avusturya'yı köşeye sıkıştırmak yatıyordu. Bu barış antlaşmasının süresiz ve maddeleri değiştirilmeksizin temdidi olan İstanbul Antlaşması da (27 Mayıs 1747), ahidnâme, nâme ve mektupları içeriyordu.

İttifakın Rus kısmında yine 1736-39 Osmanlı-Rus Harbi ardından imzalanan II. Belgrad antlaşmasını (14 Haziran 1739) da içeren *Rusya Ahidnâme Defteri*'nden (Nr. 83/1) çekilen ahidnâme metninde işte, **Çarıçe Anna**'ya (kadın, hükümdar, Hristiyan: yazışma usulünde bu üç kistastan yalnızca muhatabın **kadın hükümdar** olması Osmanlı için gerçek yenidir) hitâben bildirilen (övgü dolu olsa da mütevazı sayılabilecek) elkâp değişen diplomasi dilini göstermek bakımından bize yeterli bir tanıtıcı:

müfharu'l melikâti'l-azîmâti'l isevîyye muhtaretu'l muhderati'l-fehimati'l-mesihîyye muslihat mesâlih cemâhiri't-tâ'ifeti'n nasrânîyye sâhibetu ezyâli'l-haşmeti ve'l-vakar sâhibetu delâ'ili'l-mecdi ve'l-itibar Moskov vilâyetlerinin çarıçesi olan ve cümle Rus'un ve ana tâbi' nice nice ülkelerin fermân-ı fermâ ve hâkimesi olan hürmetlü ve rütbetlü Anna

- 'Moskov vilâyetlerinin çarıçesi ... cümle Rus = Emperyal politik slogan hâline gelecek olan dinî kilisevî, bölünmez mukaddes birliği de temsilen, "Kiev ve bütün Rus' / Rusya", = "Moskova ve bütün Rus / Rusya", vsye Rus', vsya Rusi için harfî aktarım (İngilizcede *all of Rus', all of Russia*);

- Ona tâbi '*nice nice ülkeler*' söylemiyle bildirilen '*nice nice ülkeler*' = Henüz tam, kesin haritalama değilse bile egemen topraklarının genişliğini bildirmenin ikilemeli vurgusu: *nice nice..* ve asıl idarî terim düzeyinde *vilâyetin* ve öz Türkçe olarak sınırları tayin edilmiş / edilmemiş coğrafi terim 'ülke'nin, zaptettiği 'diyar', 'belde' karşılığında, atf anlamlı 'vilâyet'e eklemli ayrıca kullanılması;

- *Fermân-ı fermâ ve hâkimesi* olmaktan ayrı çarıçe Anna'ya da yakıştırılan sıfatlar, yapısal standart tavsif: "*müfharu'l melikâti'l-azîmâti'l isevîyye muhtaretu'l muhderati'l-fehimati'l-mesihîyye muslihat mesâlih cemâhiri't-tâ'ifeti'n nasrânîyye* = sıralı dizimli olarak İsevî = Mesihî = Nasranî eşlikli ve dinî ikonografik 3 unsurlu yapısal standart tavsif.

Metnin dibâçe bölümünde antlaşma maddeleri sıralanırken hudutların yeniden çizilmesi üzere 2. maddeden:

“Devlet-i Aliye'min ve Moskov devletinin ve reâyalarının menâfi-i izdiyâdı için müstahkem olan sulh u salâh bila-halel hıfz u murâ'at ve hem-hudud olan dostlukda sıdkla hareket ve tarafeynin menfaatine say' olan ve iki devlet tarafından re'âyanın menfaati ve râhat ve ârâmisi ve nizâmlarına bir dürlü mani' olmamak için tarafeynden işbu sulh u salâhın...”

1739 tarihli II. Belgrad Antlaşması maddelerini ihtiva eden Ahidnâme metninin tamamında bağlamca “*Devlet-i Aliyye[-yi Osmanî]*” ile “*Moskov Devleti*” biçimleşmesi muhatap alışlarda zikredilen devlet adı resmîyetini gösterir ve ‘devlet’li doğru kullanımdır. Bu ahidnâmenin kayda değer bir kabulü ise (Rus’a özgü özel unvan) ‘Çariçe’ yanında Anna’nın ‘*imparator*’ (unvanının) “...*elkâbı için dostâne ve ale't-tevâbî muzâkere olunup*” şeklinde bir madde olarak Osmanlı tarafından tasdikidir. Bu aynı *Prens/Duka/Knez* unvanı ile *Çar* ve *Çariçe* unvanlarında olduğu gibi statüce muhatabının öz siyasi evrakınca ve usulünce (Rus vd.) kabul edilegelen asıl, gerçek ad ve lakabının kullanıma (yani **İÇ AD**), aslında niceşir kullanılsa bile Osmanlı Devleti’nde de artık geçtiğinin ve kendisine göre yukarı-aşağı boyutlandırıcı ve seviyelendirici ilişkisinin kalkmakta olduğunu belgeleyen tipik işaretleyicidirler. Dolayısıyla *Kral*’da olduğu gibi *İmparator/İmparatoriçe* atfına tedricen (yani muhatap devletin hükümdarının kendi ülkesinde veya dünyasında bu unvanı kullanmasının iç tarihi, iç adındaki formları ve değişimleri esas alınmayarak) kendi Osmanlı-İçî zaman-evrak döngüsünde (1700, 1739/40, 1774, 1783 Kırım’ın Rusya tarafından ilhakı ve işgali) ancak geçilebildiğini, buna ruhen kendisini ikna ederek, aslında mecbur kaldığını bildirmesi olarak anlamak mümkündür. Bu unvanın metne raptedilmesi iradesinin mutlak bir şart olarak Rus tarafından geldiği ise bilinmektedir. Doğrusu daha evvelden İstanbul Antlaşması ile *Çar* unvanının I. Petro için de kullanıldığı sabittir.⁴⁴ *Tarafeynin* iletişiminin, Osmanlı için olduğu kadar Rusyalı için de muvakkat elçilik ve/veya arabuluculuk (tavassut) müessesesi yoluyla çalıştığı 18. yüzyılda, çariçe Anna için seçilen ve bir müzakere konusu da

⁴⁴ İstanbul Antlaşması’nın (1700) 2. maddesinde ‘*Moskov ve Rus Çarı*’ biçiminde sıralı ve bir yerde ‘*Moskov Çarı*’ unvanlı kullanım ve başka maddelerde bağlamca ve zaten elkâpta zikr edildiği gibi, içeriği bakımından stratejik 8. Maddede devlet adının harfi çeviriyle (*Moskovskoe Tsarvo*) belirtilmesi ‘...*Moskov Çarlığı müstakil devlet olmağla...*’ Antlaşma metninde *Moskov*’un demonim olarak zikri önemli sayılmalıdır: ‘Rus ve Moskov ruhbanları’, ‘Moskov, Kazak ve gayrı Moskov çarına tâbi olanlardan’, ‘Moskov elçileri’. Köse (2012, s.212-220).

olduğunu tanımlayan aşağıda verilen metin parçası, hitabın “*şan ve miknetine muvâfık ve münâsib olduğu vehle*” verildiğini söylerken Rusya’nın Avusturya ile eş zamanlı olarak siyaseten devletler arası norm gücünün artışının zımnen Osmanlı tarafından da kabulünü gösteren son derece önemli protokoler-titüler resmîyette ifadesidir:

“*Haşmetlü Moskov Çaricesinden imparator elkâbı için dostane ve ale’t-tevâbî’ müzakere olunub çarice-i mümâileyhanın şan ve miknetine muvâfık ve münâsib olduğu vehle tarafeynin tatyibi karar virile.*”

Osmanlı evrakında ‘*haşmet*’, ‘*haşmetlü*’ hitaplarının yabancı (Hristiyan Avrupalı, Batılı) hükümdarlara tahsis edildiği belirtilmelidir. Eş-dizimli olarak *haşmet*’in hem *hışmet* hem de *hışm* ile anlam yelpazesinin tâbiyet kurucu hürrmet ve aynı zamanda hiddet anlamlarında olumsuz mecazı saklayarak kullanıma bırakıldığı açıktır. Bu ahidnâme güya Osmanlı’nın, Karadeniz, Kırım ve havalisi, Kafkasya’nın kuzeyi için Rusya’nın tehdit ve tehlikeli ‘düşman’ (*küffar, kefere, kâfir* çoğaltıcı indirgeyici arkaik kullanımları devam ederek) hasım olarak tedbir aklını bildirecek olsa bile, Osmanlı canibinde kazanımlara karşın Rusya açısından ancak bir savuşturma da sayılmalıdır. Bu tür belgelerde 18. yüzyılın ilk yarısından 15. yüzyılın sonuna doğru zamanda geriletme yapmak ise, bir yandan ağırlaşan dil ile süslü (veya abartılı) bezemelere düşkünlüğü devlet in gücünden düşüşüne geçişi de ima ettiği Türkiye’de genel-geçer, tekrarlanan bir değerlendirmedir. Fakat bu değerlendirme Klasik dünya çözümlerken Doğulu hükümdarlıklarla Batılıların, Doğuluların Doğulularla ve Batılıların da kendi aralarındaki tarihî yazışma kültürü, elçilik ve kaçırlara müesseseleri itibarıyla güçlü olan / olmayan, birbirinden öğrenme veya taklitle, dost, düşman, müttefik vs. ayrımların üstünde devletler arası ilişkilerin karşılaştırmalı diplomasi ve diplomatika tarihi çalışmalarıyla sinanmalıdır.

SONUÇ

Bu çalışmada birkaç konu üzerinde duruldu. Zaman ve mekânda Osmanlı ile Osmanlı sonrası Türkiye – Rusya ilişkilerinin ikonik sözcüğü olacak *Moskof* adına ve politik mecazına yalnızca Osmanlı biriminden yaklaşılmadı. Yaklaşımımız Türk-Rus tarihî ilişkilerinin Osmanlı Devleti’nin varlığı ve sonuyla başlayıp bitmediğine, tarihî süreklilik kıstasına dayandı. Uzun devlet ömrüyle Osmanlı siyasi kültüründe, diskura bırakılan “hasım” devletler sırasında “ebedî hasım” olarak ağır bir sıfatta kategorileştirildiği düzleme (18.-19. yy.) *Moskof* ve zaten var olan *Rus* etnonimi yerleştirildi. Moskova Rusyası’nın 15. yüzyıl itibarıyla Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin “Karadeniz” ve bu denizin “Kuzey”inde değişen “güç dengesi”ne ya

da kendisi için “*Şimal tehdidi*”, “*Rus tehlikesi*” (ve *istila* sözcükleri yer değiştirerek) gibi kalıpları üretici esas politik mecaz **Moskof** adının canlandırması olduğu, “sıcak denizler”, “açık denizler”, “güney siyaseti” gibi politik hedef gösteren ve Osmanlı aleyhine yayılmacılığını da dikkate sunan tarihçi yazar üretimi kalıplarının Türk tarih diskuruna mal edildiği öne sürüldü. *Moskof* iç allegorik adının, bir devlet ve onun egemen ülke topraklarına Rus-Rusya olarak anlamının genişletildiği, siyasi devlet adında zikredilerek ve Osmanlı evrakında atıf alarak resmen kabullenildiği de görüldü. *Moskof* = *Rus* denkliliği Osmanlı Türkiyesi ile başlayan bir iç etnonimleşme, dolayısıyla aynılaştırma idi. *Moskof*, bir yandan dar anlamıyla aynı adlı ırmak ve kenti bildirirken bir yandan da Kiyev Rusyası sonrasında Moskova Büyük Knezliği’nin “büyük knez” unvanını terk ederek müstakbel “çarlık” siyasi unvanında merkezi siyasi birliğini bir sülale-devlet olarak (Rurik ve Romanov) tüm knezlikler nezdinde sağlaması ile “*Büyük Rus/Velikorus*” etnonimini de karıştırdı.

Hem *Moskof* hem de *Rus=Rusya* Türkler nezdinde taç ve tahtı ile birlikte etnik soy ve modern ulus adını da bildirerek (demonim *Rus*) “olumsuz”, indirgeyici art bellekte beslendi. Özellikle *Moskof*, 1917 ve sonrasını da içererek, özellikle Soğuk Savaş döneminde hatırasının ancak “kötü” olarak temsil edildiği bir adlandırma oldu ve Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin resmî ve resmî olmayan evrakında kalıcı yer bulduğu görüldü.

KAYNAKÇA

- Ahmed R. (1907-1909). Ruslarla 1112 muahedesi. *Donanma Mecmuası*, 1 Cemâziye’l-evvel 1336 / 12 Şubat 1334, Numero: 103-104, 1907-1909.
- Akçura, Oğlu Yusuf Bey (1909). Konferans: Rusya’da sâkin Türklerin hayat-ı medeniyye, fikriyye ve siyasiyyeleine dair, -mâbad-. *Sırat-ı Müstakim*, 10 Haziran 1909 / 28 Mayıs 1325, 2. Cild, 199-202.
- Aliev, S. M. (1994). Derbend. *DİA*, C. 9, 164-166.
- Bartl, P. (1998). 17. yüzyılda ve 18. yüzyılın ilk yarısında Kazak devleti ve Osmanlı İmparatorluğu (Beydilli, K., Çev.). *İlmi Araştırmalar*, 6, 301-330.
- Barutcu Özönder, F. S. (2002). Türk dilinin tarihî dönemleri için birkaç söz. *Türkbülg*, 2002(3), 203-210.
- Bayraktar, N. (2004). Kara ve siyah renk adlarının Türkçedeki kavram ve anlam boyutu üzerine. *Dil Dergisi (TÖMER)*, 126, 56-76.

- Beydilli K. (2002). Küçük Kaynarca antlaşması. *DİA*, C. 26, s. 524-27.
- Blanc, S. (1968). Histoire d'une phobie: Le Testament de Pierre Le Grand. *Cahier du Monde Russe et Soviétique*, 9(3-4), Juillet-Décembre, 265-293.
- BOA 91 Numaralı Mühimme Defteri (2015). Nr. 271, H. 1056 / M. 1646-1647, Ankara, 2015.
- BOA A.DVN. DVE. Nr. 83/1, Bâb-ı Asafl, Düvel-i Ecnebiyye Defterleri, Ahidnâme-i Hümayun, Rusya Ahidnâme Defteri.
- BOA Mühimme Defteri (1993). Nr. 3, H. 966-968, M. 1558-1560, Ankara, 1993.
- Carr, E. H. (2002). *Bolşevik devrimi 1* (Suda, O., Çev.) (2.bs.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Cross, S. H. and Scherbowitz-Wetzor, O.P. (1953). *The Russian primary chronicle*. Cambridge.
- Davison, R. (1976). Russian skill and Turkish imbecility the treaty of Kuchuk Kainardji reconsidered. *Slavic Review*, XXXV(3), 463-483.
- Düstur Üçüncü Tertip. Kanunları, Tefsirleri, ve B. M. M. si Kararlarını, Nizamname ve Muahede ve Umumi hizmetlere ait Mukavelâtı muhtevidir.* (1931). Cilt 5, 11 ağustos 1339-19 teşrinievvel 1340, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul.
- Erim, N. (1953). *Devletler arası hukuku ve siyasi tarih metinleri 1 (Osmanlı İmparatorluğu andlaşmaları)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Eyice, S. (1968). Atatürk'ün büyük bir tarih yazdırma teşebbüsü: Türk tarihinin ana hatları. *Belleten*, XXXII(128), Ekim, 509-526.
- Genç, R. (1997). Türk inanışları ile millî geleneklerinde renkler ve sarı-kırmızı-yeşil. *Erdem* (Atatürk Kültür Merkezi Dergisi), Aydın Sayılı Özel Sayısı, 9(27), 1075-1110.
- Helleland, B., Ore, Ch.-E. and Wikström, S. (Eds.) (2012). *Names and identities*. Oslo Studies in Language, 4(2), University of Oslo, Oslo.
- <http://turklehceleri.humanity.ankara.edu.tr/hakkimizda.htm> (Erişim: 07/10/2022).

- <https://sozluk.gov.tr> (Erişim: 23/09/2022).
- <https://www.cumhuriyet.com.tr> (23/09/2022).
- <https://www.mfa.gov.tr> (Erişim: 21/11/2022).
- <https://www.tustav.org/kutuphane/aydinlik-kulliyati/> (Erişim: 14 / 11/ 2022).
- İlgürel, M. (1996). Osmanlı-Ukrayna münasebetlerinin başlaması. *Belleten, LX(27)*, 155-164.
- İnalçık, H. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu klasik çağ (1300-1600)* (Sezer, R., Çev.) (6. bs.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Jordan, P. and Woodman, P. (Ed.) (2015). *Criteria for the use of exonyms, proceedings of the 17th UNGEGN working group on exonyms meeting*, Zagreb, 14-16 May 2015, Verlag Dr. Kovac, 2016.
- Jordan, P. (2000). The importance of using exonyms – pleading for a moderate and politically sensitive use (Sievers, J., Ed.). *Second International Symposium on Geographical Names “GeoNames 2000”*, Frankfurt am Main, 28-30 March 2000 (= Mitteilungen des Bundesamtes für Kartographie und Geodäsie, 19). Frankfurt am Main, 87-92.
- Jordan, P. (2007). Criteria for the use of exonyms. *Ninth United Nations Conference on the Standardization of Geographical Names*, New York, 21-30.
- Jordan, P. (2009). What is an endonym still a question after decades of standardization. *The 25th UNGEGN Session*, Nairobi, 5-12 May, 2009, WP. 32.
- Jordan, P. (2011). Criteria for the use of exonyms – a next approach, *UN Group of Experts on Geographical Names*, 26th session, Vienna, 2-6 May, 2011, WP. 64. WP: Working Paper.
- Jordan, P. (2012a). Towards a comprehensive view at the endonym/exonym divide (Woodman, P., Ed.). *The Great Toponymic Divide. Reflections on the definition and usage of endonyms and exonyms*, 19-32. Warszawa, Główny Urząd Geodezji i Kartografii.
- Jordan, P. (2012b). Place names as ingredients of space-related identity”, B. HELLELAND, ORE Ch.-E., WIKSTRØM S. (eds.),

- Names and identities* (= Oslo Studies in Language, 4, 2), 117-131, University of Oslo, Oslo.
- Jordan, P. (2019). The endonym/exonym divide from a cultural-geographical perspective. *Language and Society*, 10, 5-21.
- Jordan, P. (2021). The crucial and contested concept of endonym and exonym. *Onomastica*, LXV(1), 23-37, <https://doi.org/10.17651/ONOMAST.65.1.1>.
- Kadmon, N. (2007). *Glossary of terms for the standardization of geographical names: Addendum* (UN document ST/ESA/STAT/SER.M/85/Add.1, 07-60262, dated 16 November 2007).
- Kamusella, T. (2012). The change of the name of the Russian language in Russian from *Rossiiskii* to *Russkii*: did politics have anything to do with it?. *Acta Slavica Iaponica*, 32, 73-96.
- Karadeniz, Ü. (2020). Bir Osmanlı kalesinin kaybı: Azak kalesinin osmanlı hakimiyetinden çıkış süreci. *I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu 12-14 Aralık 2019* (İnan, K. ve Çolak, D., Ed.), 381-395.
- Karadeniz, Ü. (2019). *Karadeniz savunmasında Azak kalesi (1686-1739) – teşkilat ve organizasyon*. Yayınlanmamış doktora tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.
- Karal Akgün, S. ve Uluğtekin, M. (Haz.) (2009). *Akçuraoğlu Yusuf: Birinci Dünya Savaşı sonunda İskandinavya'dan Sibirya'ya Hilâl-i Ahmer hizmetinde*. Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara.
- Karatay, O. (2009). Kara Deniz ismi: Hazar ve Bulgar boyutundan bir bakış. *KARADENİZ*, 2, 53-73.
- Kınacı, M. (2015). Antikçağ'da Pontos bölgesinin tarihsel coğrafyası. *CEDRUS III*, 181-229.
- Kocaoğlu, B. (2002). Ayın Tarihi Mecmuası'nın indeksi. *ATAM (Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi)*, XVIII(53), 627-699.
- Kononov, A. N. (2000). Kıpçak, Kuman, Kumuk kavim adlarının etimolojisi üzerine (Uğurlu, M., Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 10, 518-526.
- Kovrigina, V. A. (2000). Nemetskaya Sloboda Moskvi i ee rol' v. russko-germanskih kontaktov pervoy polovini XVIII v., *Russkie i*

- Nemtsı v XVIII v.*, Sost. C. Ya. Karp, İ. Şlobah and H. F. Sokol'skaya, M. 189-202.
- Köse, O. (1997). *1774 Küçük Kaynarca andlaşması (oluşumu-tahlili-tatbiki)*. Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Köse, O. (2012). Rusya'nın Karadeniz'le ilk buluşması: İstanbul antlaşması (13 Temmuz 1700). *Balkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(28).
- Kurat, A. N. (1970). *Türkiye ve Rusya XVIII. yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşına kadar Türk-Rus ilişkileri (1798-1919)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurat, A. N. (1972). *IV.-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.
- Kurat, A. N. (1987). *Tarihi başlangıçtan 1917'ye kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurtaran, U. (2014). Sultan Birinci Mahmud'un Rusya'ya verdiği 1739 tarihli ahidnâmenin diplomatik açıdan tahlili. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 29(1), 213-232.
- Lobanov, N. A. (1917). *Obraz Rossii v Germanskom obşçestve v XVI-XVII vekov. İssledovaniya po istoçnikovedeniyu istorii Rossii (do 1917 g.): Sbornik statey pamyati V.İ.Buganova*, RAN İRN, Ot. Red. N. M. Rogojin, M., 135-151.
- Massie, R. K. (2019). *Büyük Petro*. (Arabic, H., Çev.) (1. bs.) Türkiye İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Mejdunarodnyy fond sotsialno-ekonomiçeskih i politologiçeskih issledovaniy (Gorbaçev Fond, GF)*. <https://www.gorby.ru/>.
- Metin, C. (2005). Yusuf Akçura ve I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk esirleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi (MTAD)*, 2(3), (Kazan 1000 Özel Sayısı), 31-53.
- Metreş, E. H. T. (2017). Peterburg: zamanın sınırları ötesinde mitsel ve metinsel bir varoluş. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2017-2, 32, 33-48.
- Osmanlı Belgelerinde Kazan* (Gürülkan, K. vd., Yay. Haz.) (2005). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

- Öztürk, Y. (2017). Osmanlı–Lehistan ilişkilerinde savaş, diplomasi ve ticaret. *Karadeniz Araştırmaları*, XIV/55, Güz, 225-252.
- Özcan, A. (2001). Karlofça. *DİA*, C. 24, 504-507.
- Picková, Dana (2008). Were the Varangians really the founders of the Rus'ian state. *Prague Papers on History of International Relations*, 17-28.
- Pritsak, O. (1986). Kiev and all of Rus': The fate of sacral idea. *Harvard Ukrainian Studies*, 10(3/4), December, 279-300, Özel Konu: *Concepts of nationhood in early modern Eastern Europe*.
- Pritsak, O. (1977). The origin of Rus'. *Russian Review*, 36(3). 249-273.
- Riasanovsky, Alexander V. (1962). The embassy of 838 revisited: some comments in connection with a "Normanist" source on early Russian history. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 10, H.1 (April), 1-12.
- Riasanovsky, N. (1947). The Norman theory of the origin of the Russian state. *Russian Review*, 7(1), 96-110.
- Skobelkin, O.V. (2012). Slujilniye "Nemtsi" v russkom voiske vtoroy poloviny XVI v. (e-kaynak), *Istoriya voennogo dela: issledovaniya i istoçniki - 2012.- Spetsial'nyy vipusk. I. Russkaya armiya v epohu tsarya İvana IV Groznogo: Materiali nauçnyy diskussii k 455-letiyu naçala Livonskoy Voynı.- Ç.1. Stat'i.-* 69-103.
- Stefanovich, Petr S. (2016). The political organization of Rus'. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 64, H. 4, 529-544.
- Tansel, S. (1991). *Mondros'tan Mudanya'ya kadar*. 4 cilt, Ankara: MEB.
- Toprak, Z. (2017). Ekim Devrimi ve Osmanlı-Türk basınında Lenin. *Vladimir İlyiç Ulyanof (Lenin) ve Türkiye I* alt dosyası, Dosya: *Ekim Devrimi, Toplumsal Tarih*, No. 287, Kasım, 72-78.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1959a). *Osmanlı tarihi IV-1: 1699 Karlofça anlaşmasından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1959b). *Osmanlı tarihi IV-2: XVIII. yüzyıl*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Uzunçarşılı, İ. H. (2003). *Osmanlı tarihi III-1: II. Selim'in tahta çıkışından 1699 Karlofça antlaşmasına kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Woodman, P. (2009). The nature of endonym. *The 25th Session United Nations Group of Experts on Geographical Names (UNGEGN)*, Nairobi, 5-12 May 2009.
- Woodman, P. (Ed.) (2012). *The great toponymic divide. reflections on the definition and usage of endonyms and exonyms*. Warszawa: Główny Urząd Geodezji i Kartografii.
- Yavuz, A. (1992). *Türkiye Cumhuriyeti'nin Andlaşmaları I*. Ankara: Dışişleri Bakanlığı Yayınları.
- Yaylagül, Ö. (2015). *Göstergebilim ve dilbilim*. Ankara: Hece Yayınları.
- Yıldırım, E. (2012). *Türk kültüründe renkler ve ifade ettikleri anlamlar*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Yurdusev, N. (2006). Karlofça antlaşması ve diplomasi tarihi. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ Dergisi*, 4, 1-16.
- Yüksel, S. (2011). *Rusya'nın Karadeniz devleti olma süreci ve bu süreçte Rus-Osmanlı ilişkileri*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.